

Welkom in het volgende landschap

Kroniek van de Landschapstriënnale 2017

Fred Feddes

Amsterdam, 9 oktober 2017

Inhoud van deze kroniekenbundel

#1	Welkom in het landschap - Introductie, 31 augustus	3
#2	Landschap als vestigingsvoorwaarde Manifestatie 'Landschap als Vestigingsvoorwaarde', 1 september	5
#3	Datawolk nadert landschap Expertmeeting 'Open Landschap / Open Data', 4 september	9
#4	En als we het nou niet afschuiven naar Groningen? Summer School 'Het Volgende Landschap', 4 t/m 8 september	13
#5	Landschap ontdekken daar waar je dacht dat het niet kon zijn Internationaal Symposium 'Confrontations in the Metropolitan Landscape', 8 september	19
#6	Op zoek naar het volgende woonlandschap Symposium 'Het Volgende (Woon)Landschap', 12 september	26
#7	Halverwege: wat mis ik? - Tussentijdse reflectie, 15 september	31
#8	Vooruit naar het eetbare landschap Netwerkbijeenkomst 'Het Eetbare Landschap', 18 september	33
#9	Op zoek naar een betekenisvol vrijetijdslandschap Expert meeting 'Leisure Landscapes 2050', 19 september	39
#10	Liefdesverklaring aan het landschap Manifestatie Prachtlandschap Noord-Holland, 21 september	46
#11	Rekenen en tekenen met energie Expert meeting 'Energielandschappen', 22 september	51
#12	Leven in een ander klimaat dan voorheen Expertdag 'Klimaat verandert jouw regio', 25 september	57
#13	Het landschap vanaf de fiets Boekpresentatie 'Bicycle Landscapes', 25 september	65
#14	Heel Holland zakt (en half Friesland en Flevoland) Studiedag 'Bodemdaling in veengebieden', 26 september	69
#15	Landschap, de volgende generatie Pecha kucha voordrachten 'Next Landscape Architects', 30 september	75
#16	De Landschapstriënnale als kraamkamer van nieuwe concepten Epiloog	80

Kroniek #1

Welkom in het landschap

31 augustus

‘Hoe komt het, vraag ik me af, dat we moeite hebben om het eens te worden over de betekenis van *landschap*? Het woord is eenvoudig genoeg, en het verwijst naar iets waarvan we denken dat we het begrijpen; en toch lijkt het voor elk van ons iets anders te betekenen.’

Die vraag stelde John Brinkerhoff Jackson ooit. Hij was een van de belangrijkste Amerikaanse schrijvers over het landschap, en hij is zijn hele leven naar een antwoord blijven zoeken. Het definitieve antwoord vond hij niet, maar hij begreep wel steeds beter waarom het zo moeilijk is om het eens te zijn over het landschap.

Daar hebben we iets aan, nu het landschap de komende maand veelvuldig over de tong zal gaan tijdens de Landschapstriënnale 2017.

Het komt, zo leren we van Jackson, doordat het landschap niet één ding is, maar een enorme en vaak rommelige verzameling van heel veel verschillende zaken. Niemand overziet alles. Iedereen maakt een eigen selectie en noemt dat ‘landschap’.

Het programma van de Landschapstriënnale laat dat ook zien. Het is een mozaïek van thema’s en invalshoeken. Het verwijst naar belangen, krachten, herinneringen, ideeën en emoties. Het schiet heen en weer over alle schaalniveaus, van de hele wereld tot en met het erf van Kleine Vennep waar de Triënnale te gast is. Het schiet heen en weer van de toekomst van *Het volgende landschap* naar het verleden en terug naar vandaag.

Hoe kunnen we dan toch over het landschap spreken? Om te beginnen door af te spreken dat het bij landschap altijd ook over mensen gaat. Een landschap is een deel van het aardoppervlak, voor zover het in relatie staat tot de mens. Het aardoppervlak kan prima zonder mensen bestaan, maar dan noemen we het geen landschap.

En vervolgens onderscheiden we, in navolging van Jackson, twee relaties die het landschap vormen. De ene is de verhouding tussen mens en natuur, de andere is de verhouding tussen mensen onderling. Bij de eerste definiëren we de mens, en dus onszelf, als ‘bewoner van de aarde’ en bij de tweede als ‘politiek dier’.

De mens als aardbewoner: dan gaat het over geografie, klimaat, biodiversiteit, natuur en hulpbronnen. De mens als politiek dier: dan gaat het over macht, economie, samenwerking, strijd, ideologie en ongelijkheid. Combineer die twee, schud eens flink, en er komt een landschap uit voort: ‘een omgeving die gewijzigd wordt door de permanente aanwezigheid van een groep’.

Maar het landschap hoeft niet slechts een uitkomst of een slotsom te zijn. We kunnen proberen die krachten te sturen, te regisseren, zodat het landschap geen willekeurige vorm krijgt maar een vorm die wij graag willen. Dan komt de landschapsarchitectuur om de hoek kijken. En ook de vraag hoe een welbewust ontwerp zich verhoudt tot het woeste krachtenspel.

Nu is het begrip *landschap* nog altijd complex, maar we hebben tenminste een schema, een hoofdstukindeling, om patronen in het mozaïek te zien. Sommige onderdelen van het Triënnaleprogramma spitsen zich toe op mens & natuur, andere op mensen onderling. Sommige op de krachten, ander op het ontwerp. Het helpt uiteraard dat de [L] zelf al thema's en deelprogramma's onderscheidt.

Je kunt, in een frivole bui, zeggen dat de Landschapstriënnale zelf een landschap vormt, een gesprekslandschap van hardop denken, rekenen en tekenen, van discussiëren, opponeren en concluderen.

In dit landschap van de Triënnale zal ik de komende maand rondwandelen. Af en toe ga ik ergens zitten, vooral bij ernstige deskundigen, om te noteren wat ik over het volgende landschap hoor. En wat ik opschrijf, laat ik u weten. Ik ben geen notulist en geen razende reporter, maar een chroniqueur. Dat is een prettig ouderwets woord dat mij een prettige vrijheid van handelen biedt.

Ik ben, in zekere zin, net zo'n straathond als het landschap zelf. Van huis uit journalist, raakte ik gaandeweg verzeild in de ruimtelijke vakgebieden. Ik reisde heen en weer tussen stad en land, tussen architectuur, volkshuisvesting, stedenbouw, landschapsarchitectuur, ruimtelijke ordening, ruimtelijke politiek en ruimtelijke geschiedenis. Soms schreef ik voor een groot publiek, zoals *1000 jaar Amsterdam* (2012), soms voor specialisten of openbaar bestuurders, bijvoorbeeld als tekstschrijver van de regeringsnota *Belvedere* (1999).

Onlangs schreef ik een vrolijk essay over *Boeren, burgers en buitenlui*, het thema van de Open Monumentendag die ook deze maand wordt gehouden. Verder pendelde ik tussen boeken over *Stadsherstel Amsterdam* (2016) en over *Ruimte voor de rivier* (2017, nog te verschijnen). Ik werk al heel lang aan het definitieve boek over het 'verbindingsspoor om Amsterdam' waarover in de jaren 1860-1870 is besloten en die het Centraal Station in het Open Havenfront bracht.

Ook al ben ik op geen van deze terreinen een volbloed specialist, ik ben wel een specialist in het zwerven tussen de vakgebieden. Ik blijf een tijdje, snuffel rond, trek weer verder. In de loop der tijd heb ik een reservoir van kennis opgebouwd dat 'de protserige eruditie van de autodidact' vertoont, om met de schrijver Hugo Claus te spreken. Misschien lijk ik daarmee wel op het landschap zelf.

Als u in de komende maand ergens een stille man met een notatieblokje ziet zitten, dan ben ik dat, de snuffelaar, de landschapschroniqueur. Wat dat oplevert, hangt mede van alle deelnemers aan de [L] af. Immers, een chroniqueur is een 'persoon die gedenkwaardige gebeurtenissen opschrijft'.

Laat de gedenkwaardige gebeurtenissen maar komen.

Kroniek #2

Landschap als vestigingsvoorwaarde

4 september

De Landschapstriënnale 2017 is officieel en feestelijk geopend, op 1 september voor genodigden en op 2 september voor het publiek. Nog vóór de opening begon het programma met een themadag over het landschap als troef in een internationale economische concurrentiestrijd tussen steden.

Terwijl de Vereniging Deltametropool op vrijdag 1 september een studiedag belegde over 'Landschap als vestigingsvoorwaarde', dwaalden mijn gedachten af en toe af naar de jaren zestig, naar Roel van Duin. Niet de provo Roel van Duijn, maar zijn bijna-naamgenoot, de cultuurtechnisch ingenieur en eerste ontwerper van Almere.

Van Duin schetste in 1966 in zijn intreerede als hoogleraar in Wageningen de diepgaande functie- en gedaanteverandering van het landelijk gebied. Enerzijds had de moderne landbouw dankzij de techniek steeds minder mensen nodig om hetzelfde oppervlakte te bewerken. Hierdoor zouden honderden dorpen hun traditionele agrarische bestaansredenen verliezen. Anderzijds groeide de burgerbevolking sterk. De burgers werden bovendien welvarender en mobieler, en veel van hen zouden hun woning of ontspanning buiten de stad zoeken. Bijvoorbeeld in de dorpen die anders zouden leeglopen. Uiteraard zouden de nieuwkomers andere eisen stellen aan hun leefomgeving. De inrichting van het landelijk gebied moest daarop worden aangepast.

Dat was een halve eeuw geleden een treffende analyse van een ontwikkeling die toen al gaande was en sindsdien is gebleven. Het proces is op weinig plaatsen zo scherp te zien als in de Haarlemmermeer met zijn adembenemende ruimtelijke dynamiek. De locatie van de triënnale, het toekomstige Park 21, getuigt ervan dat de evolutie 'van werkruimte naar woon- en speelruimte' die Van Duin voorzag, nog lang niet is afgelopen.

We zouden Van Duins betoog nu zo kunnen samenvatten: het landschap past zich aan de vestigingswensen van de nieuwkomers aan, nieuwkomers die destijds uit eigen land kwamen en nu van over de hele wereld. Ook nu zal het landschap verder evolueren, met behoud van zijn waarde en toevoeging van nieuwe kwaliteiten.

Internationale concurrentie

De Vereniging Deltametropool belichtte vrijdag de economische en internationale betekenis van het landschap. Steden (of stedelijke gebieden, metropolen) moeten internationaal concurreren om hoogopgeleide kenniswerkers en de bijbehorende bedrijven aan te trekken. De kwaliteit van de leefomgeving is een belangrijke concurrentiefactor, en die leefomgeving strekt zich uit tot ruim buiten de stad. Een aantrekkelijk en toegankelijk landschap is dus niet alleen van waarde voor de bestaande inwoners, het is ook een economische troef.

Hoe andere metropolitane gebieden deze troef benutten of verbeteren, onderzocht de Vereniging Deltametropool vorig jaar in de studie *Blind Spot*. Onze eigen Deltametropool (globaal het gebied van Den Helder tot en met Eindhoven, en van Emmeloord tot Zeeuws-Vlaanderen) werd vergeleken met onder meer Parijs, het Rijn/Roer-gebied, Groot Toronto en Rio de Janeiro.

Na deze panoramische blik concentreerde de aandacht zich nu op twaalf studies binnen het Nederlandse metropolitane gebied. Ze worden uitgebreid gedocumenteerd in het magazine *Spot On* dat vrijdag werd gepresenteerd.

Vergeleken met het vorige onderzoek zijn dit detailstudies: elk ervan beslaat slechts een deel van de metropool. Het grootste gebied is het IJsselmeer, het kleinste is het Utrechtse Science Park. De meeste hebben een middenmaat, zoals het gebied Arnhem-Nijmegen, de Drechtsteden, en de Diemerscheg ten oosten van Amsterdam. Elk heeft een eigen vraagstelling en een eigen complexiteit, terwijl het ook de bedoeling van het onderzoek is dat de bevindingen breder toepasbaar zijn.

Thema's

De studies zijn nog niet af, maar de nu getoonde tussenstand biedt al een rijkdom aan ideeën en vragen. Hieruit destilleerde ik voorlopig de volgende thema's.

De opeenstapeling van opgaven. De last die op het landschap drukt, krijgt veel aandacht in de pilots 'Brabant aan Zee' en 'Onderhandeltafel'. Energie, klimaat, woningbouw: het zijn afzonderlijk al enorme opgaven, en ze moeten ook nog eens in hetzelfde landschap terechtkomen. De 'Onderhandeltafel' is opgezet als een methode om alle opties tegen elkaar af te wegen, toegesneden op de regio Leiden waarvoor de *Omgevingsvisie 2040 Hart van Holland* wordt opgesteld. Er zullen zware en lastige keuzen worden gemaakt, en de methode moet daartegen bestand zijn. Als je een energieneutrale regio wilt, accepteer je dan ook de bijbehorende windturbines? Is er een methode denkbaar die het weloverwogen knopen doorhakken bevoordeelt boven vermijdingsgedrag?

Het feitelijke landschap. Kloppen de categorieën waarin over het landschap wordt nagedacht eigenlijk wel met de praktijk? 'Hybride landschap', uitgevoerd in het gebied Arnhem-Nijmegen, richt zich niet op de erkend mooie, waardevolle landschapstypen, maar op stadsranden, overgangsgebieden, rommelzones, kortom op het tussenland dat meestal aan de beleidsblik ontsnapt. Deze nonchalante splinters en stroken blijken samen bijna een derde van het totale gebied te beslaan; een vruchtbaar gegeven voor verdere verkenning. Ook in de pilot 'Diemerscheg' speelt veldwerk een belangrijke rol. De onderzoekers waren geschokt over de beknelde en haveloze staat van dit kleinste Amsterdamse schegje. Toch zien ze mogelijkheden voor herstel.

Verbinding van stad en land. Veel pilots laten zien hoe de verhouding tussen de stad en het omringende landschap kan worden verbeterd. Soms ligt de nadruk op het overwinnen of verzachten van ruimtelijke en landschappelijke grenzen, zoals bij het 'Science Park' bij Utrecht, het 'IJsselmeergebied' en de 'Diemerscheg'. Een betere ontsluiting met fiets- en voetpaden speelt vaak een rol, zoals in 'Mooi snel' voor Midden-Delfland. Het tracé van een oude trambaan kan hier nog beter dan nu worden benut voor een doorgaande fietsroute.

Marketing. Ook als het omringende landschap prima bereikbaar is, hebben stedelingen het soms onvoldoende op hun netvlies. 'Buitenpoorten' wil hen ertoe verleiden om de trein te pakken naar stations die onmiddellijk aan een fraai landschap liggen, zoals de duinen bij Castricum, heide en bos

bij Bussum-Zuid en het IJsselmeer bij Enkhuizen. Prominent in de aanpak is een marketingoffensief in de stad met posters van het lokkende buitengebied. Ook 'Groene longen' in Zuid-Holland combineert ruimtelijk ontwerp met marketing. In 'Innovation City' in Brabant, worden twee op zichzelf al wervende concepten, 'Brainport' en 'Van Gogh National Park', aan elkaar gekoppeld.

Hoe noem je het? Landschapsarchitect Adriaan Geuze verbaasde zich tijdens de discussie over de weerklank die het thema 'Landschap als vestigingsvoorwaarde' tegenwoordig krijgt. Al tientallen jaren wordt aandacht gevraagd voor het landschap, vanuit het belang van het landschap voor de ruimtelijke ordening of voor het welbevinden van mensen. Bestuurders hoorden het welwillend aan, maar daar bleef het bij. 'Nu gebruiken we het woord *vestigingsmilieu* – en ineens is iedereen wakker!' Geuze concludeerde: 'Soms moet je nieuwe woorden bedenken.' Het belang van taal, van het vinden van de juiste woorden, komt ook in de pilots aan de orde. Ieder gebied, zoals de 'Drechtsteden' en de 'Groene Longen', bestaat uit meerdere betrokkenen met allemaal een eigen invalshoek en een eigen taal. Om samen te kunnen werken, is een gezamenlijke taal nodig. Die is niet vanzelfsprekend, maar moet telkens worden uitgevonden en geoefend.

Wie doet het? Onvermijdelijk komt de *governance* aan de orde. Sinds de oude ruimtelijke ordening is verdwenen, zijn ruimtelijke visies en plannen sterker afhankelijk geworden van op maat gesneden samenwerkingsvormen tussen verschillende overheden, organisaties en bedrijven. Dat biedt vrijheid maar ook onwennigheid en onzekerheid. Het kan leiden tot innovatie maar ook tot risicomijding. De pilots bevinden zich nog in de fase van de ideeënontwikkeling die voor iedereen inspirerend is. Het is de opgave om dat gezamenlijke elan ook later te behouden.

Sectorale verkokering blijft een taaie hindernis in de uitwerking. Een klein maar veelzeggend voorbeeld komt van de pilot 'Mooi snel'. Moet dat mooie snelle fietspad worden beschouwd als een recreatieve fietsroute of als een woon-werkroute? Dat lijkt niet van belang maar is het helaas wel, want recreatie en woon-werkverkeer horen ieder bij een andere sector met een andere pot geld, en dat kun je niet zomaar vermengen. Wat in de praktijk de ideale oplossing zou zijn, een fietspad dat beide tegelijk is, past het minst eenvoudig in het systeem.

Grote schaal zoekt kleine schaal zoekt grote schaal

In de discussie over de twaalf pilots stelde Leen Verbeek, Commissaris van de Koning in Flevoland en voorzitter van de Vereniging Deltametropool, de meest pregnante vraag: 'Hoe verbinden we de grote schaal met de kleine schaal?' Het is een vraag zonder pasklaar antwoord, en dus een vraag die nog vaak moet worden gesteld.

De grote schaal is die van de reusachtige opgaven op het gebied van klimaat en energie, en van de internationale concurrentiestrijd tussen metropolen. De kleine schaal is die van de bewoners die betrokken zijn bij hun eigen omgeving, die er veel van afweten en zich zorgen maken als het landschap dreigt te degraderen.

De verbinding tussen groot en klein is er niet vanzelf. Het vertrouwen van de samenleving in grote verbanden is de laatste jaren zelfs problematisch; zie de moeizame verhouding tussen veel burgers en 'Europa'. Ook in de benadering van het landschap speelt zo'n spanning tussen schaalniveaus. Ideeën en plannen die op de ene schaal logisch en aantrekkelijk zijn, zijn dat niet automatisch ook op de andere schaal. Hoe kunnen ze wél worden verbonden? Kan dat langs de weg van overleg en participatie, en kan het ook in de vorm van een ruimtelijk ontwerp?

De vraag kan ook worden omgedraaid: hoe verbinden we de kleine schaal van deze twaalf studies voor deelgebieden met de grote schaal van de Deltametropool als geheel? Elk van de twaalf laat zien hoe het kan, maar zijn ze ook uit te breiden? Zijn ze toe te passen in een groter en dus nog complexer geordend gebied? Kunnen we, vanuit de betrekkelijk kleine schaal die in de huidige governance-omstandigheden het meest voor de hand ligt, overtuigend en effectief de grote vragen van onze tijd aanpakken?

Dat zijn goede vragen voor het vervolg.

Verwijzingen:

Blind Spot: http://deltametropool.nl/nl/blind_spot

Spot On: http://deltametropool.nl/nl/landschap_als_vestigingsvoorwaarde

Kroniek #3

Datawolk nadert landschap

8 september

De datatechnologie heeft een groeiende invloed op alle facetten van het leven, en ook op het landschap. Maar wat de landschappelijke gevolgen zijn, moeten zijn of kunnen zijn, daarover wordt nog niet uitvoerig nagedacht. Tijdens de Landschapstriënnale kwam dit thema aan de orde onder de titel 'Open Landschap / Open Data', op maandag 4 september.

In een filmpje, tijdens de bijeenkomst 'Open landschap / Open data', zien we mensen op straat lopen terwijl ze op hun smartphone kijken, in die kenmerkende houding met het hoofd licht gebogen, maar toch ook stevig doorstappend. Het laat zich raden wat ze op het scherm doen: ze lezen hun post, schrijven een kattenbelletje, raadplegen de weersverwachting, maken geld over, kijken alvast hoe hun afspraak eruitziet, zoeken iets op in de encyclopedie.

Een generatie geleden gebeurde dit alles niet op straat. Bellen deed je thuis of in een cel, het weer las je in de krant, voor geldzaken ging je naar de bank en voor specialistische kennis naar de bieb. En lopend over straat kon je een eigen bubbel creëren door in gedachten te verzinken.

Destijds was je op straat tijdelijk onbereikbaar voor iedere communicatie. Los van je adres, brievenbus en telefoon, los van werk en privékring, in het niemandsland van onderweg. Onbereikbaar zijn kan ook nu nog, maar nu vereist het een bewust besluit, tegen de zuigkracht in van de norm dat je steeds verbonden, bereikbaar, beschikbaar moet zijn.

Deze voortdurende connectiviteit heeft onvermijdelijk gevolgen voor de beleving en het gebruik van de openbare ruimte. Maar welke gevolgen? Welke eisen stelt het aan het ruimtelijk ontwerp, welke kansen biedt het? Die vragen zijn al vaak gesteld in relatie tot het stedelijk gebied, maar tot dusver zelden voor het landschapsonwerp. Het is nog grotendeels onbekend terrein.

En dan is het gebruik van de smartphone in de openbare ruimte maar een onderdeel van het veel grotere onderwerp, namelijk Big Data in relatie tot het landschap. Het was geen wonder dat dit terrein tijdens de Landschapstriënnale nieuwsgierig maar ook met een zekere aarzeling werd betreden.

Big Data

Niet alleen smartphones, ook miljoenen andere computersystemen, netwerken en sensoren produceren onophoudelijk een onvoorstelbare hoeveelheid gegevens. Dankzij de bijna onbegrensde opslagcapaciteit kan al die informatie ook worden bewaard. Deze massa aan gegevens, roepnaam 'Big Data', spreekt enorm tot de verbeelding. Wat kan er niet allemaal worden gedaan met zo'n nooit eerder vertoond reservoir van kennis en informatie?

Om een beeld van de mogelijkheden te geven, wordt vaak de metafoer van de mijnbouw gebruikt. Big Data is als een ruwe delfstof, die je kunt opgraven of aanboren, en daarna kunt verwerken voor vele toepassingen. Kostbaar als goud, veelzijdig als aardolie. De kunst is om technieken te ontwikkelen die uit de ruwe dataprut precies de juiste, bruikbare patronen destilleren. Bijvoorbeeld in combinatie met kunstmatige intelligentie, het 'Internet of Things' en cloud-technologie.

Optimisten voorzien prachtige toepassingen, die de mensheid ten goede zullen komen en nieuwe ondernemerskansen beloven. Pessimisten vrezen misbruik, en associëren Big Data met George Orwell's Big Brother. Het kan nog beide kanten opgaan, misschien tegelijkertijd.

Jacco Saaman liet in Kleine Vennep zien wat er technisch mogelijk is. Hij werkt bij SPIE, het grootste installatiebedrijf van Europa, dat onder meer de techniek van Schiphol, de sluizen van IJmuiden en het Noordzeekanaal verzorgt. Vandaaruit heeft hij een overzicht van de reusachtige inspanningen bij bedrijven en overheden om de nieuwste technieken te stimuleren, te ontwikkelen en toe te passen.

Zo is voor het mobiele dataverkeer de overstap van 4G naar 5G op komst, met als gevolg dat er zeven keer zoveel masten moeten komen als nu. Saaman: 'Je kunt je afvragen: willen we 5G wel, maar het willen zijn we al lang voorbij. Het gebeurt, omdat iedereen overall *connected* wil zijn. Met 5G krijg je 40 gigabyte per seconde, zoals nu al in Beijing. Niemand heeft 40 GB nodig, tot het er is, en dan ga je het vanzelf gebruiken.'

Een ander voorbeeld is de voortgaande automatisering van de landbouw, met een leidende rol voor multinationals als John Deere en CNH Industrial, beide van origine tractorbouwers. CNH pronkt met een zelfrijdende tractor, die uiterst precies zijn ploegende en zaaiende werk doet dankzij een voortdurende datastroom.

Mark van der Net – architect, stedenbouwkundige en programmeur van OSCity – liet voorbeelden zien die iets dichterbij het werkterrein van de landschapsontwerper liggen. Dankzij gegevens van sociale media als Twitter en Instagram kunnen de bewegingen van mensen door de stad worden gevisualiseerd. Het is een intrigerend hulpmiddel om het ruimtegebruik te analyseren; en als je inzoomt kun je zelfs van ieder partje van de stroom het persoonlijke profiel ontwaren.

De gemeente Eersel, in de Kempen vlakbij Eindhoven, wil zich van die stad onderscheiden door zich nadrukkelijk als groen en ruraal te profileren, maar wel met gebruik van high-tech-middelen die je eerder in Eindhoven zou verwachten. Gemeentelijk innovatiemanager Jeroen Weekers liet zien hoe consequente invoering van nieuwe technieken op lokaal niveau kan doorwerken.

Het gemeentelijk glasvezelnet bestrijkt inmiddels 98 procent van de adressen. Het is de basis van een veelheid aan toepassingen, variërend van groenbeheer tot strooiroetebeleid, van monitoring van de maatschappelijke effecten van Jeugdzorg tot ondersteuning van innovatieve bedrijvigheid. Niet voor niets staat Eersel op de ranglijst 'Smart 21' met de 21 slimste regio's ter wereld.

Eigendom

En dan de keerzijden en de open vragen. Er is inderdaad heel veel mogelijk, beaamde Anne Bruinsma van het bureau FarmHack dat boeren adviseert bij hun ICT-gebruik. Maar de praktische toepasbaarheid blijft achter bij de belofte. Boeren moeten vaak met meerdere systemen werken, die

niet goed op elkaar aansluiten, terwijl dat wel zou kunnen. Ook de afzonderlijke toepassingen hebben verstrekkende nadelen.

Neem nu zo'n tractor van John Deere. Een boer die een moderne tractor koopt, mag hem niet zelf open maken, laat staan repareren; dat mag alleen de erkende reparateur. Ook zijn alle data die de boer invoert tijdens het werk, plus de gegevens die de sensoren op de tractor verzamelen, eigendom van John Deere. 'De tractor is niet meer van de boer en de data gaan rechtstreeks naar de VS.' Het betekent dat de eigen knowhow en technische kennis van de boer niet meer telt.

John Deere staat model voor veel grote bedrijven, betoogt Bruinsma. Het is vanouds een tractorfabrikant, 'maar inmiddels in de eerste plaats een *Big Data company*.' Hetzelfde geldt voor het zadenbedrijf Monsanto. Net als voor Facebook, die graag over alle geüploade foto's wil beschikken. Er is verzet tegen deze vorm van kennisonteigening, maar de verhoudingen zijn zeer ongelijk.

Ook Ivonne Jansen-Dings, van De Waag in Amsterdam, wijst op de ingrijpende eigendomseffecten van de Big Data-toepassingen. 'If you can't open it, you don't own it', is haar waarschuwing. Zij laat als tegenwicht voorbeelden zien van kleinschalige Waag-projecten waarin mensen zelf meewerken om toepassingen te ontwikkelen, te maken, en te benutten.

Bijvoorbeeld om de zwemwaterkwaliteit in de stad in kaart te brengen, of de beschikbaarheid van sloopmateriaal voor hergebruik, om de luchtkwaliteit te meten of verbetering van de gemeentelijke dienstverlening voor te stellen.

Anne Bruinsma van FarmHack licht vergelijkbare projecten toe, zoals 'Boer en bunder' met als doel: 'Data terug in boerenhanden.' Met een even slim als eenvoudig systeem kan een boer de kwaliteit van de grond gedetailleerd in de gaten houden, zonder afhankelijk te zijn van verre multinationals. Met een simpele data-applicatie kun je ook iets doen aan gevaarlijke verkeerssituaties op smalle landweggetjes, waar grote machines, snelle wielrenners en fietsende scholieren elkaar ontmoeten.

Er duiken meer schaduwzijden op. De sociale media waarvan Marc van der Net dankbaar gebruik maakt, zijn steeds minder scheutig met het vrij beschikbaar stellen van hun data. Het ideaal van 'open data' legt het af tegen het bedrijfsbelang van een gesloten, exclusief databezit; daarmee dreigt de bron voor publiek gebruik van de datarijkdomein droog te vallen. En in China is de overheid al ver gevorderd met een systeem om al haar onderdanen te rangschikken volgens een puntensysteem op basis van de beschikbare gegevens. Ja, daar is Big Brother weer.

En landschap?

'Die virtuele wolk komt een keer naar beneden, en dan wordt het wel heel reëel', zei Van der Net. Tot nu toe is de wolk nog niet merkbaar in het Nederlandse landschap geland; er waren deze week dan ook tamelijk weinig landschapsarchitecten in de zaal. Maar de wolk komt eraan.

De contouren van de Big Data-wolk boven het landschap zijn nog niet scherp zichtbaar, maar elk van de inleiding heeft een deel ervan in stippellijntjes geschetst. Saaman vanuit de techniek, Van der Net vanuit de stedenbouw, Weekers vanuit de gemeente, Bruinsma vanuit de landbouw, en Jansen-Dings vanuit de technologieparticipatie. Met elk van hun verhalen schoof de wolk een klein stukje meer over het landschap.

‘Het landschap wordt doorzoekbaar’, opperde Van der Net, wat intrigerend klinkt, maar nog niet zo concreet. Een aanzet kwam van Staatsbosbeheer, dat werkt aan een studie om ‘1000 nieuwe wandelroutes in 2020’ aan te bieden. In het SBB-landschap zelf hoeft nauwelijks iets te worden gedaan, maar iedere bezoeker kan met een app de eigen voorkeuren aangeven – de steilste hellingen, uitsluitend zandpaden – en krijgt dan een persoonlijk wandeladvies. Het is een eerste voorbeeld van de richting die landschapsontwerpers en -beheerders kunnen inslaan.

De grote vragen bleven open. Moeten landschapsontwerpers rekening houden met de alomtegenwoordige bereikbaarheid? Of hoeft dat juist niet? Dertig jaar geleden verdiepten landschapsarchitecten zich in de techniek van de waterstaat, zodat ze vervolgens water als ontwerpmiddel konden benutten; kan een nieuwe generatie ontwerpers evenzo de techniek rond Big Data veroveren? En wat betekent het ‘open’ in open landschap en open data?

De wolk gaat niet weg, dus kunnen de landschapsontwerpers van Nederland misschien alvast een vervolgspraak maken over drie jaar.

Kroniek #4

En als we het nou niet afschuiven naar Groningen?

11 september

Je kunt lang en breed discussiëren over de zware klimaat-, energie- en verstedelijkingsopgaven die op het Hollandse landschap afkomen, maar je kunt ook gewoon beginnen met tekenen. Teken de mogelijkheden en beperkingen, en de discussie wordt prompt minder vrijblijvend. Dat kan de oogst zijn van de Summer School van de Landschapstriënnale, waarvan de studenten hun voorstellen op donderdag 7 september presenteerden.

Aan de Summer School deden 51 studenten landschapsarchitectuur uit binnen- en buitenland mee onder leiding van curator Rob van Leeuwen. Ze hadden de opdracht om de grote nieuwe programma-eisen met het bestaande landschap te verenigen. Dat moest in het tijdsbestek van slechts drie dagen, een krankzinnige korte periode die niet alleen garant stond voor korte nachten, maar ook voor grote en onbeschroomde ideeën die zich niet in details verliezen.

Voor het ontwerpend onderzoek was het gebied van de Metropoolregio Amsterdam (MRA) uitgekozen, het samenwerkingsverband van 32 gemeenten dat zich uitstrekt tussen Lelystad, de Haarlemmermeer, de Noordzee en 't Gooi. Het is een geschikt studiegebied, mede dankzij de variatie aan landschapstypen en verstedelijkingsvormen.

Voor de Summer School was het gebied in acht delen opgeknipt. De studenten waren verdeeld over tien groepen: acht teams stortten zich op een deelgebied, en twee teams moesten het hele gebied overzien.

Immense opdracht

De opdracht die de studenten meekregen, is immens. Neem alleen al de opgave van de energietransitie. Als we willen afkicken van fossiele brandstoffen, en tegelijkertijd de welvaart willen behouden die we op basis van die brandstoffen hebben opgebouwd, dan zullen we grootschalige energieproductie in de eigen omgeving moet regelen. Die energieproductie zal lang niet zo discreet, netjes uit het zicht weggewerkt, kunnen zijn als voorheen. Een landschap van windmolens en zonnevelden zal ons in onze eigen omgeving de spiegel van onze energieconsumptie voorhouden.

Het energieverbruik in het MRA-gebied bedraagt in 2040 naar schatting ruim 200 petajoules (PT) per jaar (exclusief de energie voor verwarming die we nu nog uit aardgas halen). De omvang van de opgave wordt duidelijk als je beseft wat er voor één PT nodig is: 38 windturbines (van elk 3,3 megawatt), 251 hectare zonnepanelen, of ruim honderdduizend woningen met zonnedaken. De energiebehoefte van de metropool in 2040 staat dus gelijk aan de capaciteit van meer dan 7.700 windturbines. Het aantal windturbines kan omlaag als er grotere exemplaren worden gebruikt, maar in alle gevallen zijn ze prominent in het landschap aanwezig.

Het uitgangspunt van de Summer School was dat de helft van de energiebehoefte (101,7 PT om precies te zijn) in het landelijk gebied moet worden opgewekt. Dat zal vooral moeten gebeuren in de vorm van wind- en zonne-energie, aangevuld met biomassa. Elk van de acht groepen moest 13 PJ aan energieproductie in het eigen gebied onderbrengen. Van de twee overkoepelende teams kon het ene team uitgaan van een laag scenario, 95 PJ, en het andere van een hoog scenario, 110 PJ.

Andere eisen waren: plaats 62.000 woningen in het landelijk gebied; zorg dat de helft van de landbouwproductie duurzaam en regiogericht is; doe voorstellen voor wateropvang en tegen bodemdaling in het veengebied; verbindt stad en land beter; en doe dit alles met oog voor de eigen kenmerken en kwaliteiten van het landschap.

‘Doe het onmogelijke, en doe het in géén tijd’, zo vatte Rob van Leeuwen de opdracht samen. Het was vooraf al een unieke oefening, doordat het voor het eerst alle grote opgaven in één ontwerpstudie bijeenbracht. Sectorale studies naar toekomstige ontwikkelingen zijn er al, maar hier ontmoetten ze elkaar, en moesten ze samen een plaats vinden in een ruimtelijk ontwerp. De opdracht is ook uniek doordat ze op een welkome manier bestuurlijke grenzen negeert; de deelgebieden hebben een behoorlijke maat en ze zijn naar landschappelijke logica gekozen.

In eigen gebied

De opdracht bevatte tenslotte een ontsnappingsclausule die interessant is omdat-ie niet is gebruikt. Als een team meende dat het vereiste programma onmogelijk in het eigen gebied kon worden ondergebracht, mocht het met anderen onderhandelen over een uitruil. Niemand heeft dat gedaan. Het lijkt erop dat de studenten er een eer in stelden om de spelregels als een gegeven aan te nemen, en de opdracht hoe dan ook in het eigen gebied uit te voeren.

Het deed me denken aan de opmerking van een game-maakster van IJfontein, eerder deze week tijdens de triënnalebijeenkomst over data en landschap. Deze nieuwe generatie is gewend aan games met duidelijke spelregels, merkte zij op. Ze accepteren de spelregels en onderzoeken wat daarbinnen mogelijk is. Zo ging het ook in de Summer School: er werd niet gezeurd over de moeilijke spelregels, ze werden benut om de ontwerp-oefening aan te jagen.

Een sleutelmoment viel dan ook in de discussie na afloop. In de tien presentaties kwamen stevast grote aantallen windturbines voor, ook op plaatsen die als gevoelig en kwetsbaar bekend staan. Vanuit de zaal kwam de vraag of het ook anders kon: ‘Krijg je een aangenaam landschap als je het hele energieprogramma in dit gebied concentreert? Zou je dat niet liever in bijvoorbeeld de provincie Groningen neerzetten?’

Een student kaatste onmiddellijk terug: ‘Vindt u dan dat het Groningse landschap inferieur is?’

De boodschap was duidelijk: je kunt wel schuiven met de windturbines en zonnevelden, maar dat kan geen vrijbrief zijn voor vluchtgedrag of voor het afschuiven van vervelende dingen naar elders. Dit alleen al lijkt mij een belangrijke bijdrage van deze studenten aan de discussie over het toekomstige landschap: wees streng voor jezelf, stel hoge eisen en sta jezelf niet toe te sjoemelen.

Sommige studenten gingen zover dat ze de massale zichtbaarheid van zon- en windenergiewinning niet alleen onontkoombaar achtten, maar zelfs toejuichten of er een opvoedkundige waarde aan toekenden als bijdrage aan maatschappelijke bewustwording. Zo mondde het voorstel voor de

kuststrook – gegoten in een prachtige verhalende vorm – uit in een liefdesverklaring aan de windturbine, die niet alleen schone energie levert, maar ook esthetische schoonheid.

Ook vanuit de zaal werd een heilzaam effect verwacht, bijvoorbeeld door Landschapstriënnale-voorzitter Eric Luiten. Nu is er nog verzet tegen deze grote ingrepen in het landschap, maar volgende generaties zullen er geen moeite mee hebben omdat ze niet anders gewend zijn, meende Luiten.

Of is dat te optimistisch? Bewustwording en acceptatie zijn noodzakelijk in de energietransitie, maar er zijn onderweg ook keiharde conflicten te verwachten. Ook daarmee zal de ontwerpopgave zich moeten verhouden.

Staalkaart

Op een van de vele markante beelden uit de presentaties zien we de grillige vorm van het Alkmaardermeer overlappen met een strak raster van veertig windturbines. Het meer en het windpark zijn twee autonome vormen, waarvan de een niet ondergeschikt is aan de ander. Samen leveren ze een nieuw landschap op dat energie, waterberging, landbouw en recreatie bijeenbrengt.

Het is één van de mogelijke vormen die de grote nieuwe ingrepen in het oude land kunnen krijgen. Het kan ook anders. In de Flevopolder staan de windturbines ook strak in het raster, maar daar valt het raster samen met het landschap. In het kleinschalige landschap van 't Gooi, daarentegen, probeert de plaatsing van de molens zich te voegen naar het bestaande boslandschap. En in de Vechtstreek staan de turbines in de langgerekte corridor van kanaal, spoorweg en snelweg.

Dit is de tweede bijdrage van de Summer School aan de gedachtevorming: een staalkaart van mogelijke ontwerp oplossingen. Deze eerste oefenstaalkaart bevat kleine en grote ideeën, prikkelende vondsten en interessante missers. Er moet nog veel worden verbeterd aan het repertoire, maar het begin is er.

Van de grote opgaven (energie, klimaat en water, verstedelijking, landbouw) kan één leidend zijn in het ontwerp en de overige volgend. Zo is de energie-opgave leidend in het lage scenario voor het hele MRA-gebied, en de water- en bodemdalingsvraagstukken in Waterland. De verstedelijkings-opgave overheerst het hoge MRA-scenario, waar een 'nieuwe metropool' wordt gedacht als verbinding tussen Amsterdam en Almere.

De aandacht kan ook gelijkmatiger zijn verdeeld. Zoals in Flevoland, waarin energieopwekking, waterberging en natuur elk eigen 'eilanden' krijgen in het landbouwraster. Ook in het eerder vermelde 'Oer-IJ'-gebied tussen de Haarlemmertrekvaart en het Alkmaardermeer hebben alle opgaven eenzelfde gewicht gekregen.

Als algemeen beeld wordt duidelijk dat ruimtelijke functiescheiding op royale schaal nauwelijks nog mogelijk is. Menging of multifunctionaliteit is een voor de hand liggende aanpak om het zware programma onder te brengen. De oudere generaties in de zaal vonden dit een opmerkelijke trend. Er werd gesproken over 'het einde van het modernisme', en een breuk met de traditie van functiescheiding: *'You're offering us an image of fuzziness.'* Maar het kan ook worden uitgelegd als een aspect van verstedelijking. Het landelijk gebied wordt onvermijdelijk stedelijker in de intensiteit waarmee het wordt gebruikt, met meer functies op kleinere oppervlakten. Uitgestrekte monofunctionele gebieden zijn steeds moeilijker te handhaven.

Zo zien we windturbineparken die tevens recreatiegebieden zijn, zelfs op zee, hoge woongebouwen op open plekken in het bos in 't Gooi, bossen die ook voedsel produceren, rijstteelt in Waterland, en een nieuwe generatie fietspaden geplaveid met zonnepanelen.

De relatie van de grote ingrepen met het bestaande landschap krijgt het gemakkelijkst vorm in de Flevopolder die toch al een grote maat heeft, en het lastigst in 't Gooi. Soms biedt het landschap een goed aanknopingspunt voor de ordening, zoals in de Vechtstreek, waar de Vecht als grens is gebruikt tussen contrasterende ontwikkelingen in het westen en oosten. Voor de Haarlemmermeer wordt voorgesteld om het patroon van grondribbels dat bij de Polderbaan de geluidshinder vermindert, over de hele polder uit te breiden.

Van de bestaande landschapselementen spreekt de Stelling van Amsterdam tot de verbeelding, als een speelse aanknopingspunt voor nieuwe ontwikkelingen. Zo stelt het hoge MRA-scenario niet alleen een nieuwe metropool in het IJmeer voor, maar wil het ook de driekwartcirkel van de Stelling voltooien met een sliert eilanden in het Markermeer.

De studenten zijn niet al te zeer onder de indruk van bestaande gevoeligheden. Ze hebben er weinig moeite mee om de Hollandse veengebieden van Waterland en het Oer-IJ-gebied, die al eeuwen wegzinken onder de door mensen veroorzaakte bodemdaling, te benutten voor wateropvang. Daar zijn het immers de meest geschikte plaatsen voor. Het is een breuk met een eeuwenlange traditie van draineren, maar het kan evengoed worden uitgelegd als het rechtsomkeert maken uit een doodlopende weg.

Tekenend hardop denken

De Summer School was mede bedoeld om ruimtelijke beeldvorming op gang te brengen, en daarmee de gedachtevorming over 'Het Volgende Landschap' te voeden. De uitkomst is een waaier van treffende, schetsmatige, wilde, brutale, voorzichtige, zoekende, provocerende beelden, die geen van alle in de buurt van onmiddellijke uitvoering komen, maar die wel het gesprek kunnen scherpen.

Het is oefenen op het volgende landschap, in een getekende vorm van hardop denken die uitnodigen en uitdaagt om het hardop denken voort te zetten. En dat kan niet vrijblijvend: wie het niet eens is met een voorgestelde oplossing, verplicht zichzelf om een betere te tekenen.

Dat deze beelden door studenten zijn gemaakt, is een extra reden om hun bijdrage aan de beeldvorming serieus te nemen. Want de studenten van nu zijn de professionals van de komende decennia, degenen die de grote opgaven waarover nu wordt gesproken feitelijk zullen moeten ontwerpen. We zullen nog van ze horen.

Impressies van de resultaten van de Summer School

MASTERPLAN of RMA

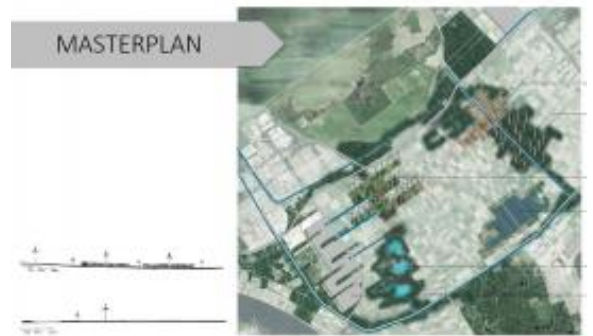
1 Het gehele gebied van de Metropoolregio Amsterdam, scenario lage groei

2 Waterland, met ruimte voor wateropvang, rijstteelt en wind-turbines langs de kust

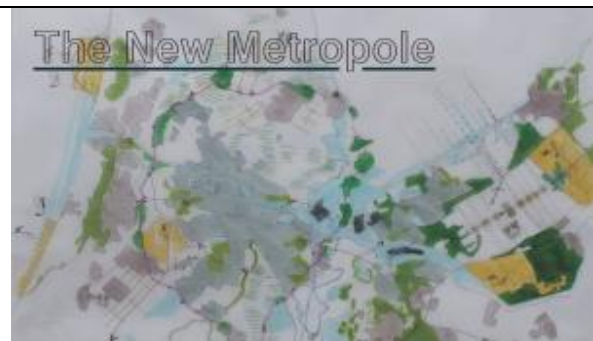
3 IJmeerkust, met een nieuwe, verbrokkelde kustlijn

4 Flevoland, met energie- en waterzuiveringseiland in de 'agrarische zee'

5 't Gooi, met voedselbos, wonen in hoogbouw en windturbines

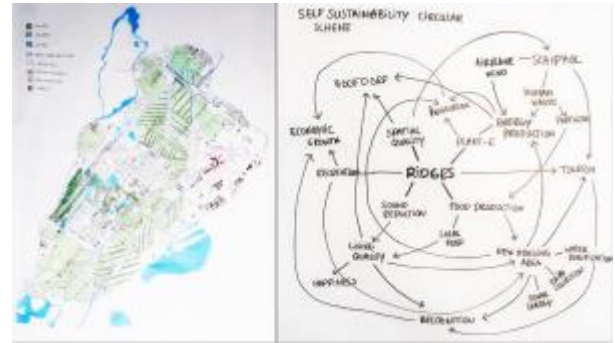

6 Het gehele gebied van de Metropoolregio Amsterdam, scenario hoge groei, met een nieuwe stad in hoge dichtheid tussen Amsterdam en Almere, en met eilanden die de Stelling van Amsterdam voltooiën

Masterplan

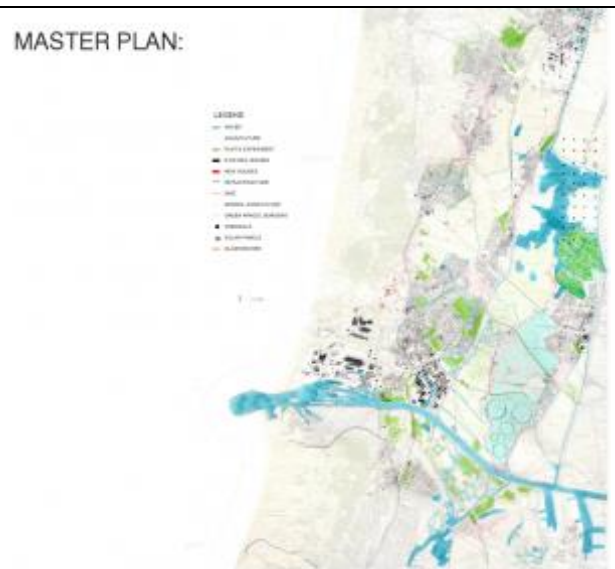
7 Vechtstreek, met de Vecht als grens tussen het natte oosten en het energielandschap in het westen

8 Haarlemmermeer, met een nieuw patroon van multifunctionele grondribbels

9 Noordzeekust, een duurzaam energielandschap, recreatie gekoppeld aan wind op zee

10 Oer-IJ, wateropvang, energie, duurzame landbouw en recreatie geïntegreerd

Kroniek #5

Landschap ontdekken daar waar je dacht dat het niet kon zijn

14 september

Verhalen en plannen uit zeven grote stedelijke gebieden ontmoetten elkaar op het internationale symposium 'Confrontations in the Metropolitan Landscape', dat de Vereniging Deltametropool op vrijdag 8 september belegde. De opgaven en aanpak in de stedelijke landschappen van Birmingham, Melbourne, Milaan, Stockholm, Taipei en Toronto werden vergeleken met die van westelijk Nederland oftewel de Deltametropool. Aanstekelijke projecten wezen naar een nieuw perspectief en zetten aan het denken.

Iedere stad en iedere metropool is uniek. Tegelijkertijd delen stedelijke gebieden overal ter wereld tal van eigenschappen, patronen en problemen. Zeker in een gemondialiseerde economie en cultuur zijn de uniformerende krachten sterk, maar ook de drang om de eigen bijzonderheid te benadrukken neemt toe. Dat maakt de vergelijking tijdens dit symposium leerzaam, met de kanttekening dat het hier allemaal steden betreft in het bevoorrechte deel van de wereld.

Deze steden delen een sterke bevolkingsgroei. Klimaat-, energie- en duurzaamheidskwesaties spelen overal. Ook is er de noodzaak om hoogwaardige openbare ruimte en groen te waarborgen tegen alle kapitaalcrachtige ruimtedruk in. Voorts worstelt vrijwel iedere metropool met de spanningen tussen effectief ruimtelijk optreden en zorgvuldige democratische processen, en tussen de schaal van de grote vraagstukken en die van de bestuurlijke verkaveling.

Gelukkig zijn metropolen tevens samenballingen van kennis en creativiteit, en dus van inspirerende ideeën om de kluwen van grootstedelijke vraagstukken op nuchtere of lucide wijze te ontwarren. Zij domineerden dit volgeladen symposium.

Wederzijdse afhankelijkheid

De opgaven klinken inmiddels vertrouwd, althans voor wie de Landschapstriënnale bezoekt. We moeten in de komende decennia veel meer energie in de eigen omgeving opwekken, wateropvang regelen voor een grilliger klimaat, de landbouw verduurzamen en de economie meer circulair maken, nog heel veel woningen bijbouwen vanwege bevolkingsgroei en huishoudenverdunding, en bij dit alles het toch al druk bezette landschap aantrekkelijk houden of mooier maken, al was het maar om zijn waarde voor het vestigingsklimaat.

Alles bij elkaar betekent dit een wederzijdse afhankelijkheidsrelatie tussen stad en landschap. De stad heeft een aantrekkelijk landschap nodig om te ademen, te ontspannen en als vestigingstroef in de internationale economische concurrentie, maar ook om allerlei functies onder te brengen die niet in de stad zelf passen. En het landschap heeft de stad nodig om te worden beschermd tegen te grove ingrepen, die echter zelf vaak ook een stedelijke ratio hebben.

Voor Nederland specificeerde rijksadviseur Berno Strootman het opgavenpakket. De kwesaties van klimaat, water en bodemdaling komen bovenop de aloude opgave om dit kwetsbare laagland droog te houden. De verstedelijking is één deel van een opmerkelijke binnenlandse volksverhuizing: het

toch al stedelijke westen groeit verder, terwijl de randen van het land, van Groningen via Limburg tot Zeeland, krimpen en vergrijzen. Zowel groei als krimp levert hoofdbreken op.

De energietransitie hangt samen met de belofte dat Nederland volgens EU-afspraken in 2050 volledig CO₂-neutraal zal zijn. Het schiet niet erg op, constateerde Strootman. De CO₂-uitstoot is op dit moment 6 procent lager dan in het peiljaar 1990. Als we ons best doen zitten we in 2035 op 25 procent, en daarna resteren nog slechts vijftien jaar om de overige 75 procent weg te werken. Dat lijkt ondoenlijk. Of kan het wel? Het vereist in ieder geval een kabinet dat zich daadkrachtig met lange-termijnvraagstukken engageert, opperde Strootman. Of we zo'n kabinet krijgen, is nog even afwachten.

Ook andere steden hebben specifieke kenmerken en zorgen. Zo moet Birmingham zich ontworstelen aan de lelijkheid, de vervuiling en de slechte reputatie uit het industriële tijdperk. Melbourne kampt met watervragen, bosbranden en *The Economist*. Iedere keer dat Melbourne door het weekblad wordt uitgeroepen tot leefbaarste stad ter wereld, zoals vorige maand voor de zevende keer, gaat er een diepe zucht door het ambtelijk apparaat. Want *The Economist* meet slechts de leefbaarheid voor een selecte groep veelverdienende expats, terwijl de leefbaarheid voor miljoenen anderen dagelijks moet worden bevochten.

De aantrekkelijkheid van de stad is bovendien maar voor een deel te danken aan bewust menselijk ingrijpen. Dat het in Melbourne aangenaam leven is, is te danken aan een mix van planning, prettige natuurlijke omstandigheden, en verwaarlozing die toevallig goed uitpakte. Voor de andere metropoolgebieden geldt een vergelijkbare mix, al zal de precieze mengverhouding verschillen.

Pal onder je neus

Tot zover de opgaven; welke oplossingen kunnen ontwerpers bieden? Bescherming van mooie landschappen is een deel van het antwoord, maar het is niet voldoende. Wat kun je nog meer doen? Nou, bijvoorbeeld nieuwe landschappen ontdekken, zoals Ken Greenberg, Kathryn Moore en Kees Christiaanse lieten zien.

Stedenbouwkundige Ken Greenberg presenteerde *The Bentway*, een nieuw stedelijk park in zijn thuisstad Toronto. Een stad die razendsnel groeit en verdicht, heeft ook nieuwe parkruimte nodig, terwijl die ruimte vrijwel onvindbaar of extreem duur is. Het is dan sensationeel als je ineens, door nét iets anders naar de stad te kijken, pal onder je neus de mogelijkheid van een nieuw landschap ziet, waar je tot dan toe altijd overheen had gekeken. Dan blijken er zelfs in een volle stad verrassend grote terreinen beschikbaar te zijn die alleen nog wakker moeten worden gekust: *'Hidden in plain sight.'*

Bijvoorbeeld de langgerekte ruimte onder de opgetilde snelweg door Toronto, de Gardiner Expressway. Jarenlang is gestudeerd op de toekomst van deze stadssnelweg, onder meer in een prestigieuze internationale prijsvraag waaraan Rem Koolhaas, West 8 en Bjarke Ingels deelnamen. De ruimte onder de snelweg, daarentegen, heeft vanaf de bouw in 1966 nauwelijks aandacht gekregen, totdat Greenberg er de mogelijkheden zag voor een stedelijk park. Dankzij een gift van 25 miljoen dollar van een filantropisch echtpaar dat iets aan de stad wil nalaten, kregen de planvorming en de uitwerking een vliegende start. Na de presentatie van het plan eind 2015 is het nu volop in uitvoering.

Het park verandert van een niemandsland in een feestelijk openbaar gebied. Het verbindt buurten, gebouwen, loop- en fietsroutes die voorheen geïsoleerd lagen. Er komen podia, een opgetild fietspad, en 's winters een reusachtige ijsbaan. Zo ontstaat onder de pilaren van de snelweg geen conventioneel park maar een 'ultieme hybride ontmoetingsruimte', die hecht is ingeweven in de

ruimtelijke en sociale structuur van de stad. De Amerikaanse landschapsarchitecte Elizabeth Barlow Rogers vat de wisselwerking met de stad samen: *'As the park becomes more city-like, the city becomes more park-like.'*

De naam The Bentway is ontleend aan wat in het Engels 'bent' heet en in goed Nederlands 'bint' of 'gebinte': de constructie van kolommen en dwarsliggers waarop het dek van de snelweg steunt. Greenberg vertelde met plezier dat de binten vrijwel dezelfde verhoudingen kennen als de klassieke tempel van Palmyra. Greenberg: 'Het zou je nooit lukken als je een stedelijke colonnade van deze afmetingen wilde maken. En hier kregen we het zomaar cadeau.'

De Britse landschapsarchitecte Kathryn Moore vertelde een vergelijkbaar verhaal over de rivier de Tame in de Engelse Midlands bij Birmingham. De rivierzone is sinds de industriële revolutie als de achterkant van de stad gebruikt, vervuild, verrommeld en doorsneden door alle infrastructuur die de stad ergens kwijt moest. Lang gold de Tame als de smerigste rivier van het land.

Maar ook hier kun je de wereld op z'n kop zetten, aldus Moore, die een krachtig pleidooi hield voor een actieve en initiërende rol van de landschapsarchitect in planning en ontwerp, desnoods in de vorm van *guerilla landscape architecture*. De ontwerper kan een nieuwe manier van kijken introduceren, een nieuwe kaart van het gebied tekenen, en daardoor een nieuwe richting wijzen.

Onder het aankoeksel zag ze wat de verloederde Tame Valley in wezen nog altijd was: een vallei. En als je eenmaal uitgaat van de samenhang van een riviervallei, in plaats van de latere versplintering, kan het gebied een nieuwe cohesie en een nieuw leven krijgen. Deze verandering van perceptie is het keerpunt; het geeft richting aan het herstel van de vallei, en aan het toegankelijk maken door middel van voetpaden.

Het effect kan zich uitstrekken tot de stad als geheel, die zichzelf herontdekt als 'The City of Valleys', de stad der valleien. Moore: 'Wie weet willen er straks zelfs mensen in Birmingham wonen omdat ze graag in Birmingham willen wonen, en niet alleen omdat ze geen andere keuze hebben.'

Lawaailandschap

Een nieuw landschapstype ontdekken, dat deed ook de Nederlands-Zwitserse architect Kees Christiaanse die tijdens het symposium zijn onderzoek 'The Noise Landscape' en het gelijknamige boek presenteerde.

Luchthavens hebben een grote impact op hun omgeving, niet in de laatste plaats door de afdruk van de officiële geluidscontouren op het landschap. Binnen deze contouren zijn bepaalde vormen van ruimtegebruik verboden of ingeperkt, terwijl andere functies juist kunnen gedijen. Christiaanse en zijn onderzoeksgroep van de ETH Zürich inventariseerden nauwgezet het lawaailandschap van Schiphol en zeven andere Europese luchthavens. Ze troffen er veel maneges, golfbanen die door de luchthaven worden geëxploiteerd, en vaak ook een *'last stop before the airport'*: een plaats à la Hoofddorp waar de bedrijvigheid gedijt omdat de huurprijs de helft lager is dan even verderop op het luchthaventerrein zelf.

De ironie van de contour is dat de luchthaven met zijn geluidshinder tegelijkertijd de openheid van het landschap beschermt. Schiphol heeft in het verleden een uitgestrekt banenstelsel gekregen, met banen die zijn aangepast aan verschillende windrichtingen. Dit is tegenwoordig niet meer nodig, en Schiphol zou nu dus veel compacter kunnen. Maar juist door de weidsheid van het banenstelsel waaiert het restrictieve contourenlandschap breed uit. Christiaanse: 'Zonder contouren zou de Metropoolregio Amsterdam een veel sterkere *sprawl* hebben gekend.'

Welke ontwerp mogelijkheden dit lawaailandschap biedt, is verder te onderzoeken. Vanuit de zaal werd betreurd dat het landschap niet op basis van eigen kwaliteiten wordt gedefinieerd, maar op basis van restricties. Anderzijds: de restricties zijn hard genoeg om een krachtige bescherming te garanderen, vergelijkbaar met de militaire ‘verboden kringen’ rond de forten van de waterlinies, of met de Gardiner Expressway in Toronto, de snelweg die voorlopig de harde garantie voor het park The Bentway vormt.

Christiaanse gebruikte het lawaailandschap voor een pleidooi om de aandacht van stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten niet alleen op de compacte stedelijkheid te richten, maar juist ook de uitgestrekte stedelijke landschappen met een lagere dichtheid, de *ländliche Urbanität*, tot onderwerp van studie en ontwerp te nemen: ‘We moeten instrumenten hebben om daarmee om te gaan.’

‘Keep the City Cool’

Nog was de casuïstiek niet uitgeput. Tang Yung-Ching gaf een spectaculair overzicht van de 21ste-eeuwse grote werken in Taipei. Zoals het Riverside Park, een hoogwaterplan gecombineerd met een snoer van 29 parken, bijna als een stedelijke variant op het Nederlandse Ruimte voor de Rivier. Waar mogelijk worden snelwegen verwijderd en openbare ruimten verbeterd, waardoor ook een historische stadspoort kon worden bevrijd uit de wurggreep van een snelwegknooppunt. Het netwerk van fietspaden wordt uitgebreid en ingericht voor woon-werkverkeer, en er zijn grootschalige plannen die wateropvang, natuurontwikkeling en energieopwekking combineren, onder motto’s als ‘Sponge City’ en ‘Keep the City Cool’.

Luisa Pedrazzini (Regio Lombardije) vertelde over nieuwe verbindingen tussen de stad Milaan en de landbouw uit de directe omgeving, met enerzijds lokaal voedsel in de stad en anderzijds voet- en fietspaden door het buitengebied. Hierbij kwam overigens niet aan de orde dat het succes mede te danken is aan de sterk gewortelde Italiaanse beweging rond Slow Food, die voedselkwaliteit en lokale productie niet louter economisch beschouwt maar bovenal als een culturele waarde. In Nederland is een dergelijke betrokkenheid met kwaliteit en nabijheid van voedselproductie vooralsnog minder ontwikkeld.

Katherine Sundermann en Andy Fergus (Melbourne School of Design) konden uit Melbourne geen grote projecten melden, maar wel de strijd van planners om woningbouw te voorkomen in sterk overstromingsgevoelige gebieden op de Flood Map, en de uitdaging om de stad koel te houden in tijden van hittestress. Bescheiden maar interessant waren de kleine buurtparkjes, *pocket parks*, die kunnen ontstaan door de bovenmatig brede straten van Melbourne te versmallen: een bijzondere vorm van herbestemming.

Zweeds polderen

De opgaven zijn duidelijk, het portfolio van goede ideeën en praktijken groeit aan. Een belangrijke zorg is bijna overal: hoe organiseer je het? Hoe past de schaal van de opgaven op die van het bestuur? Het blijkt een constant zorgenkindje. In sommige gebieden wordt het nog gecompliceerd door de hardnekkige neiging om de bestuurlijke verhoudingen voortdurend te veranderen, zoals in Nederland, en ook in Melbourne waar geen effectief bestuur op metropolitane schaal bestaat.

Twee mogelijke uitzonderingen zijn Taipei en Stockholm. Taipei door een vrij strak centralistisch beleid, en Stockholm vanwege zijn sterke en vrijwel ongebroken traditie van regionale planning. Maar ook daar, benadrukte Bette Lundh Malmros, hebben de 26 gemeenten waaruit de regio bestaat een zeer machtige positie. Om toch overeenstemming te krijgen is een intensief proces van

Zweeds polderen noodzakelijk. 'Samenwerking is zo belangrijk, en daar zijn wij na zeventig jaar planning nog steeds goed in.'

The Bentway in Toronto is in dit gezelschap een zondagskind, dankzij het filantropische echtpaar dat meteen aan het begin alle financiële sores wegnam. De slepende en vaak frustrerende zoektocht naar financiering voor goede initiatieven kon hier worden overgeslagen, zodat alle energie en creativiteit meteen aan het ontwerp van het park zelf worden besteed.

Het is de vraag welke les hieruit te trekken is. Vergelijkbare miljonairs liggen in Nederland niet voor het oprapen. Als ze er zijn, steken ze hun geld liever in een eigen museum dan in een openbaar park. Maar misschien moeten overheden en bedrijven zich aangesproken voelen door het elan dat door een niet-stroperige financiering wordt gehonoreerd: kan het anders, beter, vlotter, met minder bureaucratische procedures en dus minder overhead?

Duchamp

Wat konden we leren van dit symposium?

Greenberg, Moore en Christiaanse lieten zien dat ontwerpers de samenleving op een andere, vruchtbare manier naar stad en land kunnen laten kijken. Landschap is niet alleen buiten de stad te vinden, en landschap is niet alleen datgene wat aan de stad voorafgaat, of wat overblijft na verstedelijking. De stad kan zelf ook landschap voortbrengen. Om John Lennon te parafraseren: landschap is wat er kan gebeuren terwijl je andere plannen maakt.

Ineens zie je de mogelijkheid van een landschap, onder een dikke laag stof en aanwoeksel, op plaatsen waar je je vergeten was om te kijken, waar je het jarenlang over het hoofd zag, of waar je niet de moeite nam om te kijken omdat je dacht dat er toch niets van waarde kon zijn. Je ziet het bij toeval, of omdat je, zoals Greenberg, geïnspireerd bent door Duchamps flessenrek en door de Parijse leus uit 1968, 'Sous les pavés, la plage'. Onder het plaveisel ligt het strand, onder de snelweg het stadspark, en wie weet wat er onder de geluidscontour kan liggen.

Om die potenties te herkennen, heeft de samenleving landschapsarchitecten en geestverwanten niet pas nodig als er ontworpen moet worden, maar al veel eerder: op het moment dat er goed naar het bestaande landschap en de bestaande stad moet worden gekeken, op het moment dat er beloften van landschappen moeten worden gevonden, ook daar waar ze onmogelijk lijken te kunnen bestaan. En dus eigenlijk altijd. Dat was de rode draad van het symposium, een draad die we ook de komende weken kunnen blijven volgen.

Verwijzingen:

The Bentway: <http://www.thebentway.ca/>

The Noise Landscape: <https://www.naibooksellers.nl/the-noise-landscape-a-spatial-exploration-of-airports-and-cities.html>; <http://www.thenoiselandscape.com/>

Kroniek #6

Op zoek naar het volgende woonlandschap

15 september

In West-Nederland moeten tot 2040 naar verwachting bijna een half miljoen woningen worden bijgebouwd. Dat kan voor een deel in bestaand stedelijk gebied gebeuren, maar het moet ook daarbuiten, op al dan niet reeds aangewezen bouwlocaties. Welke opgaven en mogelijkheden biedt dit voor de relatie tussen het wonen en het landschap? Dat was het onderwerp van 'Het volgende woonlandschap' op dinsdag 12 september.

Als chroniqueur zit ik in de regel stil op de tribune, maar nu heb ik mij voor het eerst met de loop van een discussie bemoeid. Ik deed dat rijkelijk laat, namelijk minder dan een kwartier voor de afronding, zodat mijn interventie geen sturende invloed meer had op het discours. Maar het moet hier worden vermeld. Want deze sessie over 'het volgende woonlandschap' verliep anders dan ik had verwacht.

Een transitie in het wonen

Het wonen verdient het om diepgaand te worden doordacht, zo vond ik vooraf. Het past in de reeks met de andere grote thema's, zoals energie, klimaat, duurzame landbouw en circulaire economie. Bij geen van deze thema's nemen we in de vooruitblik naar de rest van de 21ste eeuw genoeg met de status quo, omdat de toekomst wel eens heel anders kan dan wat wij in de afgelopen eeuw voor vanzelfsprekend hielden. Die fundamentele aanpak verwachtte ik ook voor het wonen.

Want het is niet vanzelfsprekend dat we het wonen in de 21ste eeuw op dezelfde manier blijven benaderen als in de twintigste. De betekenis van het wonen kan veranderen, de maatschappelijke arrangementen, de economische of energetische basis van het wonen. Misschien omdat het moet, omdat het kan, of omdat we het anders willen. Als we ons voorbereiden op een energietransitie, een economische transitie, een mobiliteitstransitie – waarom dan niet op een transitie in het wonen?

Het gaat dan niet alleen over de woningbouwopgave als macroverschijnsel (hoe zetten we honderdduizenden woningen weg) en op mesoniveau (hoe maken we een fatsoenlijke en rendabele gebiedsontwikkeling met gewilde woonmilieus). Ook de kleinste korrel van het wonen verdient bezinning. Wat betekent wonen in sociologische, psychologische, zelfs filosofische zin? Hoe verhoudt het wonen als menselijke bezigheid zich tot de woning als bouwtype? Is het nu dominante type ook de beste standaard voor de toekomst, of zijn er andere scenario's denkbaar? En hoe verhouden die scenario's zich tot het landschap?

Deze vragen worden nu vrij weinig gesteld. Woningen worden op vele manieren berekend, gerangschikt en gedecoreerd – in tudorstijl of modernistisch, landschappelijk aangepast of contrasterend – maar de woning zelf is een *black box*. De woningtypologie kent een beperkte variatie. De bulk weerspiegelt een leefwijze die in de twintigste eeuw de marktnorm is geworden (woonkamer met open keuken, ouderslaapkamer, twee kleine kinderslaapkamers), maar die dat niet noodzakelijkerwijs zal blijven. Misschien is het zinvol om de *black box* open te breken.

Aanleidingen zijn er genoeg. De scheiding tussen wonen en werken die in de twintigste eeuw een hoge vlucht heeft genomen, spreekt niet meer vanzelf nu de oorspronkelijke motieven grotendeels zijn verdwenen. Veel werk is tegenwoordig schoner en kleinschaliger dan toen, en kan prima met het

wonen worden geïntegreerd. Dat kan een deel van het woon-werkverkeer overbodig maken, en bijdragen aan de sociale cohesie in buurten waarin mensen zowel wonen als werken. Het kan samengaan met het aanmoedigen van economische activiteit en kleinschalig ondernemerschap in nieuwe wijken (in plaats van tegenwerking door regelgeving of bedrijfsmonopolies). Het particulier opdrachtgeverschap is zoetjesaan de kinderschoenen ontgroeid. Er zijn demografische aanleidingen zoals de toename van het aandeel alleenstaanden, ouderen, en gesplitste en samengestelde gezinnen. Ook vanuit energie-, klimaat- en mobiliteitsoogpunt verdient het wonen een kritisch onderzoek.

Genoeg redenen om jezelf los te denken van het heden en te verkennen wat de transitie in het wonen kan inhouden. En wat het voor het landschap kan betekenen. Als de kleinste korrel van het wonen verandert, kunnen we daaraan op landschappelijk niveau voorbij gaan, of opent het ook daar nieuwe perspectieven?

Pinda

Dit alles kwam tijdens 'Het volgende woonlandschap' slechts beperkt aan bod. Het conventionele idee van 'wonen' overheerste: huisjes zijn kleine *black boxjes*, bouwsteentjes voor een woonmilieu, die je ergens kunt neerzetten, in verschillende uiterlijke vormen en rangschikkingen, maar die zelf niet ter discussie staan.

De projecten die deze dag aan de orde kwamen, lieten een zorgvuldige en genuanceerde vorm van gebiedsontwikkeling zien. Zoals het wijkje 'Tudorpark' bij Hoofddorp, dat een romantische Engelse sfeer wil oproepen en zichzelf aanprijst met zijn isolement: 'Geen doorgaand verkeer, maar wel goed bereikbaar voor mensen die er echt moeten zijn.' 'Landgoed Wickevoort', elders in de Haarlemmermeer, is de herontwikkeling van een terrein dat ooit is aangelegd als beschermde woonomgeving voor mensen met epilepsie en geestelijke beperkingen, zodat de afscherming van de buitenwereld hier al een historisch gegeven is.

Gebiedsontwikkelaar Frans Holleman (BPD) vertelde over het vergelijkbare wijkje 'Steenbrugge' bij Deventer en landschapsarchitect Steven Delva over Reeve bij Kampen. Alle vier zijn keurig ontworpen, met een weloverwogen verhouding tot het landschap. Reeve sluit in zijn vorm aan bij het polderlandschap, Steenbrugge is meer besloten, Tudorpark is geordend in een pindavormige plattegrond. Ze besteden ruimschoots aandacht aan duurzaamheid; Steenbrugge is zelfs gasloos. Het zijn voorbeelden van de hoge kwaliteit van de hedendaagse Nederlandse wijkenbouwkunst. Maar toch: *Is this all there is?*

Het zijn allemaal tamelijk gesloten woonenclaves die op afstand liggen van de moederstad waarvan ze toch volledig afhankelijk zijn. Het zijn gethematiseerde *outer suburbs* op z'n Nederlands, met de illusie van zelfstandigheid maar met een minimum aan voorzieningen en zonder noemenswaardige economische bedrijvigheid. Ze worden aan de man gebracht als 'dorp', maar het zijn evenmin dorpen als Meerstad of Blauwestad steden zijn. Ze zijn ontwikkeld vanuit een integrale benadering die echter niet alles integreert. Ze kunnen niet zonder auto's.

Dit type woonenclave kan een prima onderdeel zijn van het volgende woonlandschap, maar het kan toch niet het enige antwoord zijn? Wat is er daarnaast mogelijk?

Er kwamen een paar flarden van antwoorden voorbij. Bijvoorbeeld in de presentatie door Joe van der Veen over het woonlandschap van Almere, dat zich bewijst als de meest experimentele woongemeente van Nederland. En in het pleidooi van Jandirk Hoekstra (Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit Noord-Holland) om geen genoegen te nemen met een bulkbenadering van de woningbouwopgave. Als er in de Metropoolregio Amsterdam 250.000 woningen bij moeten komen,

is het noodzakelijk om die massa op te breken in specifiekere opgaven, op basis van demografie, woonwensen en andere factoren, aldus Hoekstra. Heel even kwam ook de betaalbaarheid van het wonen aan de orde, maar die kwestie werd vanwege de moeilijkheidsgraad aan de zijlijn geparkeerd.

Challenge

Waarover ging het wel? De verhouding tussen landschap en woningbouw op het hogere schaalniveau kwam uitgebreid aan de orde, namelijk de schaal van de Metropoolregio Amsterdam (MRA) en van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag (MRDH).

MRA en MRDH stonden voorheen samen bekend als de Randstad, waarvan ze respectievelijk de Noordvleugel en de Zuidvleugel vormden. Informeel zijn ze beide onderdeel van de Deltametropool die zich nog verder uitstrekt. Tegenwoordig opereren ze grotendeels los van elkaar, elk in een vrijwillig samenwerkingsverband dat metropoolregio wordt genoemd. Ze zijn ongeveer even groot, ze tellen respectievelijk 33 en 28 gemeenten, en ook hun woningbouwopgaven zijn vergelijkbaar, pakweg een kwart miljoen tot 2040 in de MRA en bijna evenveel in de MRDH.

Ruimtelijk en landschappelijk zijn er aanzienlijke verschillen tussen de twee gebieden. Ze hebben een andere planningscultuur, en het in tweeën uiteenvallen van de Randstad als belangrijk bestuurlijk samenwerkingsverband heeft nogal wat beurse plekken in de onderlinge relatie veroorzaakt. De pijn lijkt inmiddels verminderd, maar de lacherigheid waarmee de 'challenge tussen noord en zuid' (aldus gespreksleider Paul Gerretsen) gepaard ging, verradt nog altijd enige ongemakkelijkheid.

Charlotte Hilbrand (MRA) benaderde de relatie tussen woningbouw en landschap vanuit de kwantitatieve woningbouwopgave. Ze liet zien hoe de MRA alle bestaande gegevens over de plancapaciteit analyseert, met als uitkomst dat er in de reeds vastgestelde locaties ruimte zit voor bijna 300.000 woningen. De verwachte woningbouwopgave kan ruimschoots worden gerealiseerd in nu al aangewezen gebieden, concludeerde zij. Er is geen noodzaak voor de recente wildwestplannen om de waardevolle landschappen van de Amstelscheg en Waterland te bebouwen.

Marco Broekman (MRDH) benaderde de opgave van de andere kant: hoe kan het landschap worden toegerust op de massale bouwdruk? Grote delen van het Zuid-Hollandse landschap zijn goed op orde – de kust, de delta, het veenweidegebied – en de aandacht richt zich daarom vooral op de zwakke 'binnengebieden' tussen de steden en dorpen, die veelal lijden onder verwaarlozing en versnippering. De opgave is om van deze tussengebieden verbindingengebieden te maken, zodat ze een sterke landschappelijke structuur vormen met een eigen kracht en een eigen logica, als een raamwerk voor de verdere verstedelijking.

Het zijn twee invalshoeken waarvan het de moeite waard is om ze te combineren, om zo een gelijkwaardige ontmoeting van woningbouw en landschap te arrangeren. Noord en Zuid hadden de neiging om meteen samen te beginnen met tekenen.

Hoeder van het landschap

Op een lager schaalniveau kwam twee cases aan de orde die uiteindelijk misschien iets anders illustreerden dan de bedoeling was.

Martin Verwoest presenteerde de regiovisie van 'Hart van Holland', het regionaal samenwerkingsverband van tien gemeenten met Leiden als grootste partner. Het is een inhoudelijk boeiende en diepgravende visie, die onder meer de energieopgave rigoureus zichtbaar maakt. Maar onvermijdelijk ging het gesprek al snel ook over de bestuurlijke merites en sores van het vrijwillige samenwerkingsverband.

De samenwerking van de tien gemeenten heeft veel voordelen: het is een hanteerbare en effectieve schaal, en bovendien verbindt het gebied de twee Metropoolregio's die vaak rug aan rug staan. Zo'n vrijwillige samenwerkingsvorm zou eigenlijk moeten worden toegejuicht, maar blijkt in de praktijk lastig. Want als het vrijwillig is, kan het dan wel officieel bestaan?

De andere casus was Almere met zijn experimenten in particulier opdrachtgeverschap, autarkie, duurzaamheid en vergroening. Wat hier opviel – juist doordat het niet opviel – was de afwezigheid van bestuurlijke complicaties. Alles zit in één gemeente, met voldoende oppervlakte om een ruime diversiteit te herbergen, en met het voordeel dat veel grond in gemeentelijk eigendom is. Eindelijk eens een gebied zonder governance-kwesties. Het maakt nieuwsgierig naar een vergelijkend onderzoek naar gebieden met hoge en lage bestuurlijke complexiteit.

Juist voor het landschap is het belangrijk dat de bestuurlijke orde deugt, tegenover de vele harde belangen die gemakkelijk voor zichzelf kunnen opkomen. Zo kwam als vanzelf de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het landschap aan de orde. Na de grote decentralisatiebewegingen blijken er in de praktijk allerlei leemten en onduidelijkheden te bestaan, waarvan de landschappelijke kwaliteit en samenhang een gemakkelijk slachtoffer kunnen zijn.

Daarom, zo was deze dag te beluisteren, is er behoefte aan een duidelijk adres voor het landschap; aan iemand die verantwoordelijkheid neemt voor het landschap, iemand die je op het landschap kunt aanspreken zonder dat die je meteen doorverwijst naar een ander. Om de term 'bestuurlijke verantwoordelijkheid' te omzeilen, werd een alternatief gevonden: wie is – gedifferentieerd naar schaalniveau – de *hoeder* van het landschap?

Omdat er een vertegenwoordiger van het ministerie van IenM aanwezig was, Emiel Reiding (directeur Nationale Omgevingsvisie), werd ook de rol van de rijksoverheid aangeroerd. Helaas kon Reiding weinig concreets vertellen, al was het maar omdat iedereen in afwachting is van de komst van een nieuw kabinet. Of daarin een minister van langetermijnzaken zal zitten, een Minister van Tijd, Ruimte en Toekomst zoals door de aanwezigen geopperd – dat is afwachten. Maar de hoeders van het landschap moeten ook buiten de rijksoverheid worden gevonden.

Culturele waarde

Er kwam deze dag veel behartenswaardigs voor het voetlicht, maar intussen dreven we af van het thema wonen. Vandaar dat de landschapstriënnalechroniqueur voor het eerst zijn vinger opstak. Zou het een volgende keer werkelijk over het wonen en het woonlandschap in de 21ste eeuw kunnen gaan, niet alleen als een marktgoed maar ook als een culturele waarde?

De slotwoorden van triënnalevoorzitter Eric Luiten kunnen dan van pas komen. Hij herinnerde eraan dat veel van de ruimtelijke taken die de rijksoverheid in de twintigste eeuw op zich nam hun oorsprong vonden in initiatieven uit de samenleving. De overheid adopteerde de maatschappelijke behoeften en maakte ze tot basis van succesvol beleid.

De overheid hanteerde als vanzelfsprekend een dubbele doelstelling: enerzijds moest aan harde eisen worden voldaan, anderzijds werd dit benut om kwaliteit te scheppen of te behouden. Deze dubbele doelstelling is ook te herkennen in het recente programma Ruimte voor de Rivier, dat tegelijkertijd bijdraagt aan waterveiligheid en landschappelijke kwaliteit.

Maar de rijksoverheid is druk doende om veel van de ooit geadopteerde taken af te stoten, terug te sturen naar de eigen verantwoordelijkheid van de samenleving. Het is een 'prachtig experiment in nostalgie', aldus Luiten, maar het landschap raakt opnieuw verweesd en moet op zoek naar nieuwe

adoptieouders. In de samenleving groeit bezorgdheid over de teloorgang van het landschap; hoe kan die bezorgdheid operationeel worden gemaakt? Wie kunnen de nieuwe adoptieouders, de hoeders van het landschap zijn?

Het ligt voor de hand om institutionele hoeders te zoeken, bijvoorbeeld bij provincies, gemeenten, regio's of grote grondeigenaren als Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat. Of toch weer, volgens hetzelfde procedé als voorheen, de rijksoverheid. Maar zou niet iedereen hoeder kunnen zijn, als we anders gaan wonen, en door middel van het wonen een andere relatie met het landschap vormen?

Kroniek #7

Halverwege: wat mis ik?

15 september

Het is 15 september en de Landschapstriënnale 2017 is halverwege. Ik heb in de eerste helft veel aardige mensen meegemaakt en slimme en inspirerende ideeën gehoord, en intussen stevige buien doorstaan op mijn stadsfiets onderweg van en naar station Nieuw-Vennep. Landschapstriënnale-bezoekers zijn prettig gezelschap, zo kan ik melden. Ze slagen erin de ernstigste vraagstukken van onze eeuw op een vriendelijke en ontspannen manier aan de orde te stellen.

Wat die ernstige vraagstukken zijn, kan ik inmiddels dromen, want bijna iedere inleider varieert op de stapeling van opgaven voor energie, klimaat, duurzame landbouw, verstedelijking en recreatie in een al flink belast landschap dat ook nog eens aantrekkelijk moet blijven of mooier moet worden. Hoe al die opgaven afzonderlijk kunnen worden uitgevoerd, laat staan in onderlinge samenhang, dat weten we ook na een halve maand nog niet goed. Maar met de dag worden er inspirerende en provocerende beelden en concepten toegevoegd aan het collectieve Landschapstriënnaleportfolio voor het volgende landschap.

En telkens duikt de lastige vraag op hoe je een voortvarende aanpak van de grote opgaven in het landschap daadwerkelijk kunt organiseren. Ondernemend en bestuurlijk Nederland mag dan doorgaans van goede wil zijn, het is in praktische zin gebrekkig geoutilleerd voor vraagstukken van deze orde; de *governance* blijft een slecht zittend pak. Ondertussen tikt de klok door, zoals rijksadviseur Berno Strootman beklemtoonde aan de hand van de slakkengang waarin we de CO₂-uitstoot verminderen.

Asfalt, staal en beton

Ontbreekt er ook iets in het rijk geschakeerde programma van deze Landschapstriënnale? Ja, ik mis een van de zwaarste onderdelen van het hedendaagse en ongetwijfeld ook volgende landschap, namelijk het asfalt, het staal en het beton van de infrastructuur.

Ons landschap bestaat voor een krachtig deel uit (snel)wegen, spoorwegen, waterwegen, luchthavens, met de bijbehorende bermen, kaden, installaties, bebouwing en vrijwaringszones. Dit verplaatsingslandschap heeft een grote impact in termen van ruimtebeslag, energieconsumptie en financieel belang, het beïnvloedt de wijde omgeving, het speelt een rol in de wereldeconomie maar ook in het leven van iedere volwassene en ieder kind. Dat zal in het volgende landschap nog steeds zo zijn.

De infrastructuur als landschap kwam in de voorgaande twee weken af en toe ter sprake, vooral tijdens het internationale symposium op 8 september. Ken Greenberg presenteerde het nieuwe park The Bentway onder de opgetilde snelwegspaghetti van Toronto. Kathryn Moore lichtte haar werk toe aan de HS2, de hogesnelheidslijn Londen-Birmingham. Kees Christiaanse behandelde het landschap van de geluidscontouren rond luchthavens. Deze casussen benadrukten nog eens dat het Nederlandse mobiliteitslandschap meer aandacht en een eigen themadag op de triënnale had verdiend.

Infrastructuur lijkt soms de olifant in de kamer van het landschap. Het is moeilijk om er omheen te kijken en toch proberen we dat, misschien niet met opzet maar vanuit een soort twintigste-eeuwse sleur.

Abstract

Een van de erfenissen van de twintigste eeuw is de ruimtelijke functiescheiding. Wonen en werken werden uit elkaar getrokken, en daar waren destijds begrijpelijke redenen voor. Het probleem was echter dat wonen en werken, ruimtelijk van elkaar gescheiden, toch altijd weer bij elkaar moeten komen, zelfs op dagelijkse basis en voor miljoenen mensen. Dat noemen we woon-werkverkeer. (In het weekeinde afgewisseld door recreatief verkeer.)

Over dit verkeer hebben ruimtelijke planners en ontwerpers lange tijd opmerkelijk luchtig gedaan. Wonen en werken waren harde, zware functies, maar het verkeer ertussen leek lichtvoetig, gewichtsloos als een briesje, moeiteloos stromend, dynamisch en modern, *panta rhei*. Het kreeg een bijpassend abstract jargon, waarin we het graag over 'netwerken' en 'mobiliteit' hebben om het zo immaterieel mogelijk te doen klinken.

Intussen werd de ene plak asfalt na de andere gelegd, hectare na hectare, opgesierd met bruggen, viaducten en turboklaverbladen, en geflankeerd door spoorwegen en polderbanen. Het is een magistraal, dwingend en gulzig landschap dat gedijt op een aanhoudende toestroom van fossiele brandstoffen. De ooit zo ijle categorie verkeer, bedoeld om de ordentelijke scheiding van wonen, werken en recreëren te dienen, is zelf een zwaargewicht geworden. Grote delen van stad en land zijn 'gaan staan' naar de infrastructuur in plaats van andersom.

In het hart

In hoeverre stuurt en definieert het verkeer het volgende landschap? Kunnen we ons andere scenario's voorstellen dan *business as usual*? Kunnen we het mobiliteitslandschap als landschap opwaarderen zoals in Toronto? En stel dat de snelwegcapaciteit niet hoeft te groeien, maar kan krimpen en dus kan worden herbestemd zoals met sommige stadsstraten in Melbourne gebeurt? Als we nadenken over nieuwe energie- of woonlandschappen, houden we de infrastructuur dan buiten de discussie, of klopt ze in het hart van iedere gedachtevorming?

Ik heb de indruk dat de spaghettihectares meestal buiten het gezichtsveld blijven. Niet met opzet, maar gewoon omdat ze zo vanzelfsprekend en alomtegenwoordig zijn dat we ze over het hoofd zien, en omdat ze het domein zijn van een eigen, machtig specialisme. De impliciete aanname lijkt dat, wat er ook gebeurt, de mobiliteitspatronen en de infrastructuur in het volgende landschap in essentie hetzelfde zullen blijven, met hooguit wat meer elektrische autootjes. Is dat zo?

Oké, uw landschapstriënnalechroniqueur is hier buiten zijn boekje gegaan door verslag te doen van een onderwerp dat niet op het programma staat. Maar misschien kunnen we, wanneer het gaat over energie, wonen of wat dan ook, desalniettemin af en toe de olifant in de ogen kijken.

Kroniek #8

Vooruit naar het eetbare landschap

20 september

Hoe kan het ommeland de stad voeden? Die vraag stond centraal tijdens het festival 'Het Eetbare Landschap' op zondag 17 en maandag 18 september. Na de zonnige publieksdag op zondag verzamelden deskundigen zich 's maandags om de mogelijkheden van een meer zelfvoorzienende metropoolregio te verkennen.

Wie boodschappen doet in de supermarkt, verzamelt moeiteloos alle vijf de continenten in één mandje. Deze ervaring is te kwantificeren dankzij onderzoek van de Rabobank: de ingrediënten van een gemiddelde Amsterdamse maaltijd hebben 33.000 km afgelegd voordat ze samen op het etensbord terechtkomen.

De opgave die ten grondslag ligt aan de bijeenkomst 'Het eetbare landschap' luidde eenvoudig: verminder deze afstand en zorg dat er op dat etensbord meer voedsel komt te liggen van dichterbij huis. Amsterdam en omstreken vormen de casus. Kan de metropool volledig, of voor een groot deel, zelfvoorzienend worden?

Dat is een zo grote opgave, dat de tweede, cruciale helft van de vraag er een beetje bij inschoot: ... en hoe kunnen we van zo'n metropoolregionaal voedselsysteem een *landschap* maken?

Waarom meer voedsel van dichterbij

Voor de exercitie om zoveel mogelijk zelfvoorzienend te worden, bestaan uiteenlopende motieven. In grote lijnen kon ik er vier onderscheiden, die overigens niet allemaal evenveel aandacht kregen.

Het eerste motief is de zekerheid van de voedselvoorziening. Een groot deel van ons voedsel komt tot ons via mondiale ketens voor het telen, verwerken, opslaan, vervoeren en verkopen van voedsel. Het zijn sterk gerationaliseerde en geavanceerde systemen, maar ze blijven kwetsbaar voor verstoringen, bijvoorbeeld van technische, klimatologische of geopolitieke aard. Meer voedsel uit de nabijere omgeving vermindert deze kwetsbaarheid. De risico's worden gespreid.

Vooraf Alphonse Kurstjens (Rabobank Amsterdam) benadrukte dit motief. 'Het mondiale systeem heeft veel voordelen en het is onmisbaar om straks negen miljard mensen te voeden. Maar onze voedselvoorziening wordt zekerder als we daar niet uitsluitend van afhankelijk zijn. Als er vier dagen geen vrachtwagens naar onze supermarkten rijden, dan zijn de schappen leeg.'

Het tweede motief is verlaging van het energieverbruik en daarmee de CO₂-uitstoot. De voedselketen verbruikt bijzonder veel energie: voor iedere calorie die wij binnen krijgen, zijn 5 à 10 calorieën aan energie nodig geweest. Er gaat, naast de primaire agrarische bedrijvigheid, veel energie zitten in kunstmestproductie, industriële verwerking, opslag, koeling en transport.

Een kortere keten biedt mogelijkheden tot besparing, die overigens niet automatisch optreedt. De efficiëntie van een keten speelt een rol – en die is op regionaal niveau vaak nog onderontwikkeld. Ook consumentenwensen hebben invloed: wie buiten het seizoen appels wil eten, kan energetisch

gezien beter verse appels uit Nieuw Zeeland halen dan Nederlandse appels een half jaar koelen. Toch heeft het verminderen van de *food miles* een sterke symbolische betekenis. Kortere ketens kunnen ook verlies en verspilling van voedsel onderweg verminderen.

Lokale en regionale productie versterkt ten derde de band tussen producent en consument, tussen land en stad. Het voedsel krijgt een herkenbare identiteit. De herkomst en de kwaliteit zijn voor een ieder te traceren; je kent het adres waar je bloemkool of karbonade vandaan komt. Producten kunnen verser worden aangeleverd en hebben minder bewerking nodig. Met minder tussenpersonen kunnen boeren een betere prijs voor hun producten krijgen zonder dat ze voor de consument veel duurder worden. Om een ouderwets woord te gebruiken: bij kortere ketens is er minder vervreemding tussenmens en voedsel.

Dit motief kwam veelvuldig en in allerlei variaties aan de orde. Daarbij werd ook de educatieve waarde genoemd: zo kunnen kinderen weer leren waar hun eten vandaan komt.

Tenslotte kunnen sterkere regionale ketens bijdragen aan mondiale rechtvaardigheid. Als wij onze voetafdruk in Zuid-Amerika of Afrika verkleinen, ontstaat ook daar meer ruimte voor eigen regionale voedselsystemen. Dit solidariteitsaspect werd in deze bijeenkomst weinig genoemd, maar klonk wel door bij Dirk Wascher, die over onze overzeese *footprint* opmerkte: 'Wij zijn verwend. We kunnen goedkoop voedsel van elders halen en intussen de eigen landschappen naar wens voor iets anders gebruiken dan productie alleen, zoals recreatie en natuur.'

Casus MRA

Het zijn ongelijksoortige motieven, die verschillende accenten leggen en niet noodzakelijkerwijs tot dezelfde aanpak leiden. In de gedachtegang over 'het eetbare landschap' kan de prioriteit verschuiven, van voedselzekerheid naar CO₂-reductie, naar herkenbaarheid van producten, naar gezondheid en eerlijkheid, naar *empowerment* van de consument.

Ook het perspectief wisselt: de opgave wordt benaderd vanuit de productie, de consumptie of het verbindende systeem. Er wordt gefantaseerd over complete nieuwe systemen, maar ook over het voortbouwen op, en opschalen van, dat wat reeds bestaat. De een hamert op concrete initiatieven, de ander op weidse denkoefeningen. Het is het interessantst om deze benaderingen niet tegenover elkaar te plaatsen, maar naast elkaar te inventariseren in een bont scala van scenario's.

En dus luidt de opgave: stel je voor dat we ons directe leefgebied geheel of grotendeels zelfvoorzienend willen maken, hoe kan dat? Welke mogelijkheden zijn er, en waar zitten de knelpunten en de blinde vlekken? Als casus wordt de Metropoolregio Amsterdam (MRA) genomen, soms de provincie Noord-Holland.

Ook het streefcijfer wisselt. Bij voorkeur wordt het gebied voor 100 procent zelfvoorzienend, maar misschien is dat onrealistisch. Op dit moment is het 28 procent, volgens Wageningen onderzoek, en een verdubbeling zou al een hele prestatie zijn. De ambitie is: zo hoog mogelijk.

Variëren in consumptie

Hoeveel grond nodig is om ons te voeden, hangt mede af van onze voedingsgewoonten. Als we anders gaan eten, heeft dat invloed op de mate waarin we zelfvoorzienend kunnen zijn, zo maakte ruraal socioloog Han Wiskerke (WUR) duidelijk.

Als we een gezonder voedingspatroon aannemen, precies volgens de schijf van vijf, dan stijgt de mate van zelfvoorziening meteen van 28 procent naar 44 procent. Als we allemaal vegetarisch eten,

of ons rund-, varkens- en schapenvlees vervangen door insecten, stijgt het verder. Bij een schijf-van-vijf-dieet met uitsluitend insectenvlees zitten we theoretisch op 82 procent.

Consumenten kunnen nog een stap verder zetten, door zelf actiever en bewuster hun voedsel te verwerven. Door te tuinieren, zich te organiseren, of zelf voedsel te verzamelen. Wildplukkers en jagers wachten niet tot de komst van het eetbare landschap, maar ontdekken wat in het landschap nu al eetbaar is.

Op deze dag liet wildplukster Ellen Mookhoek, auteur van het boek *De eetbare stad*, tijdens een korte lunchexcursie zien wat er zelfs in de directe omgeving van de Triënnale-locatie te eten is. Zij bestreed het idee dat wildplukken per definitie slechts aan enkelen voorbehouden is: 'Ik krijg vaak te horen: Ja maar als iedereen het deed... En ik zeg dan altijd: Deed iedereen het maar, dan ging iedereen ook beter om zich heen kijken!'

Toch was de algemene indruk dat veranderingen in consumptiepatronen langzaam gaan en zeker niet de enige oplossing bieden. En dus werd hardop nagedacht over, en getekend aan, nieuwe productievormen.

Stedelijk, multifunctioneel, verantwoord intensief

Er zijn verschillende manieren om in de toekomst te kijken. Het kan speculatief verbeeldend, of praktisch en iteratief, of gedegen wetenschappelijk. Alle drie kwamen ze aan de orde bij het zoeken naar een toekomstig voedsellandschap.

De verbeeldende benadering overheerste in de presentatie van Han Wiskerke (WUR) in samenwerking met drie ontwerp bureaus. Elk bureau had een ander scenario uitgewerkt om het areaal voor voedselproductie te vergroten: stadslandbouw (MTD), multifunctionele landbouw (LA4SALE), en verantwoord intensieve landbouw (Van Paridon & De Groot). De MRA is hier gedefinieerd als het gebied binnen een straal van 25 km om Amsterdam. Er wonen nu 2,1 miljoen mensen en in 2040 zullen dit er 2,4 miljoen zijn.

Stadslandbouw kan volgens de ontwerpstudie, met de Spaarndammerbuurt als voorbeeld, vele vormen aannemen. Graan op de daken van bedrijfsgebouwen, visteelt (aquaponics) in leegstaande gebouwen, fruitbomen, notenbomen en paddenstoelen in parken en andere openbare ruimten, en ook aan gevels kan fruit gedijen. Voedselteelt kan worden ingepland in de stedelijke ontwikkeling, en gestimuleerd door andere keuzen in het groenbeheer.

De voedselopbrengst is vooralsnog moeilijk te berekenen, maar Amsterdam kan uit stadslandbouw wellicht in de eigen vraag naar fruit en naar vis voorzien. Andere winstpunten zijn het vergroenen van de stad, een beter microklimaat, meer betrokkenheid van bewoners bij de omgeving, en een bijdrage aan de wateropvang.

Multifunctionele landbouw betekent een diversificatie van activiteiten en teelten. Waar nu alleen graan groeit, kan een verscheidenheid aan groenten en fruit komen, gecombineerd met zorg, educatie en recreatie. Ook natuurgebieden kunnen een grotere variatie krijgen, met meer dieren en grotere diversiteit aan planten, zodat het geschikt wordt voor wildplukkers en jagers. Het brengt meer variatie in het landschap, die mogelijk meer aansluit bij de stedelijke vraag. Helaas is de opbrengst ook hier niet eenvoudig te kwantificeren.

Verantwoord intensieve landbouw bouwt voort op wat nu al de sterkste agrarische sector van Nederland is; het concept is uitgewerkt voor een gebied bij Aalsmeer. Het veronderstelt een verdere intensivering en stapeling van teelten, bijvoorbeeld tot vier etages. Bovenop komen kassen die het

meest gebruik maken van natuurlijk licht, en daaronder is ruimte voor teelten bij kunstlicht, waaronder viskweek. Volgens de ontwerpers kan dit complex ook andere functies herbergen, zoals een bezoekerscentrum. Op een van de plaatjes voeren ze zelfs een wieleretappe door het bedrijf.

Met geen van deze drie scenario's is volledige zelfvoorziening haalbaar; het derde scenario komt het meest in de buurt. De flessenhals is steeds de vleesproductie, doordat de productie van veevoer een enorm oppervlakte vergt. Zolang niet iedereen vegetariër wordt, zijn andere veevoerteelten te overwegen, zoals eendenkroos en zeewier. Eendenkroos kan komen uit natte teelten in gebieden met grote waterproblemen, zoals Waterland, en zeewier uit de Noordzee.

Er is nog veel werk te doen in de onderbouwing en toetsing van deze prikkelende en speculatieve beelden. Ook is onduidelijk hoe de transitie van de huidige situatie naar zo'n nieuw landschap kan verlopen. Maar de hoofdlijnen van de drie scenario's zijn valide, en de beelden geven een eerste indruk van hoe een meer zelfvoorzienend voedsellandschap eruit zou kunnen zien.

Van 5 naar 50 procent

Landschapsarchitect Noël van Dooren (Van Hall Larenstein) benadrukte juist het procesmatige van de transitie, beginnend van onderop. Zijn uitgangspunt waren bestaande initiatieven, vooral in de omgeving van Arnhem, zoals de bedrijven van boer Jos, die vleeskoeien houdt, en boerin Christine, die kaas maakt. Hun bedrijven gaan goed: 'Zij hebben mij niet nodig om zich te ontwikkelen.' Maar andersom kan de samenleving hun ervaring wel nodig hebben om de niche van het regionale kwaliteitsvoedsel wezenlijk te laten groeien.

'Van 5 naar 50%', luidt Van Doorens motto, waarbij 5 procent het huidige regio-aandeel nog geflatteerd weergeeft. 'Als je naar 50 procent wilt, kom je in een ander universum. Daar heb je alle schaalniveaus bij nodig, van de individuele achtertuin tot en met de Nederlandse delta.'

De praktijk is weerbarstig. Illustratief is de gemeente Culemborg, die veel fruitbomen in de stad heeft staan, maar moet constateren dat niemand ervan plukt. Illustratief is ook Van Doorens eigen werkplek, een hogeschool met een focus op duurzaamheid, gevestigd op een oud landgoed met 30 hectare: 'En toch lukt het niet om de eigen producten in de kantine van de hogeschool te krijgen. Dat dwingt tot bescheidenheid.'

In de aanpak moet het menselijke aspect een grote rol spelen: 'De belangrijkste vraag is: met wie gaan we het doen?' Het kan helpen om een concrete plek te maken, zoals de leegstaande Coberco-fabriek in Arnhem, die in het verleden als zuivelfabriek een knooppunt in de voedselketen was, en nu opnieuw 'een hub in een regionaal voedselsysteem' kan worden.

En als we het vruchtbare milieu van de delta beter willen benutten door zeewier te winnen, dan verdienen de techniek en de organisatie van de winning aandacht, maar ook het 'vertrouwd maken met een andere manier van eten'. Bijvoorbeeld door rond de zeewieroogst evenementen te introduceren, vergelijkbaar met de komst van de Hollandse Nieuwe.

Metropolitaan systeem

De derde benadering, gepresenteerd door Dirk Wascher (WUR) had vooral een methodische inslag. Hier wordt stelselmatig nagedacht over een metropolitaan voedselsysteem met zijn relevante componenten. Er worden gegevens ('evidence') verzameld en geanalyseerd, leidend tot een voorstel ('evidence based proposal'). Als eenmaal de contouren van een regionaal systeem zichtbaar zijn, kunnen de nu nog versnipperde initiatieven beter tot hun recht komen.

Zo is een methode ontwikkeld om de straal berekenen van het gebied dat nodig is om de stad te voeden, daarbij rekening houdend met gebieden die, door hun beschermde status of anderszins, niet zomaar voor de voedselproductie beschikbaar zijn. Het maakt opnieuw de ruimtedruk inzichtelijk, waarbij nieuwe voedselproductie de druk op het gebied nog verder zal verhogen.

In de loop van de dag werden suggesties gedaan om de werkwijze met andere relevante *evidence* aan te vullen, zoals gegevens over de gezondheid per buurt, over het inkomen van boeren, en over het mondiale voedselsysteem.

Van ufo tot stro

Waar moeten we beginnen? Twee contrasterende studies boden een begin van een antwoord.

Het studieontwerp 'Future Farm' van architectenbureau UN Studio is bedoeld om de voedings-transitie een groot publiek te geven door middel van een spectaculair gebaar. Het bestaat uit twee gebouwen die land en stad verbinden: een elegante, uitgestrekte laagbouw in de Haarlemmermeer en een markante hoogbouw aan de Zuidas. Het is, in dezelfde geest als de Arnhemse Coberco-fabriek, bedoeld als een ontmoetingsplek voor productie, distributie, onderzoek, educatie en beleving. Oftewel voor boeren, burgers, bedrijven en bollebozen.

De laagbouw is geprojecteerd op de plaats waar volgens het plan voor Park21 een *leisure center* moet komen, en dat wekt onwillekeurig associaties met een 21ste-eeuwse Flevohof. Het is een groot gebaar, dat prikkelt en ook allerlei vragen openlaat. Bijvoorbeeld hoe de gewenste bottom-up-vulling door boeren zich zal verhouden met het gebouw zelf, dat bij uitstek een top-downontwerp is, als een ufo die in de polder is geland.

Contrasterend is de landschappelijke benadering van een studie naar de toekomst van Laag-Holland, toegelicht door landschapsarchitect Pieter Veen. Een groot gebied ten noorden van Amsterdam kampt met een schier uitzichtloze bodemdaling. Het wordt steeds moeilijker om het waterpeil te handhaven op het niveau dat de huidige landbouw vereist, en dus zijn er keuzen nodig. Vier scenario's werden geschetst – schaalvergroting, nieuwe teelten, korte ketens, ecosysteemdiensten – die elk in een ander deelgebied zouden kunnen landen (zie ook Kroniek #14).

Hoe complex en gedetailleerd de ketenopgaven zijn, werd hier frappant geïllustreerd door het strooiselvraagstuk. Biologische veehouders willen de vloer van hun stal bedekken met stro. Omdat het vervolgens wordt gebruikt om het land te bemesten, moet ook het stro van biologische kwaliteit zijn. Biologisch stro is in Nederland echter vrijwel niet te vinden, en dus wordt het per vrachtwagen uit Frankrijk aangevoerd. Niet alleen de keten tussen boer en consument verdient zorg, maar ook dergelijke ketens aan de productiezijde. Wellicht kan het Franse stro als strooisel worden vervangen door lisdodde uit de eigen streek, geteeld in het natte Waterland.

Vooruit naar vroeger

De 'Van 5 naar 50%'-vraag bleef boven deze dag hangen. Een van de deelvragen luidt: hoe krijg je een boer zover dat hij de transitie naar de regionale markt maakt? De antwoorden liepen uiteen van: 'Een boer heeft een lange remweg, verandering kan lang duren', via: 'Boeren zitten gevangen in hun eigen systeem', tot: 'Als je de afzet hebt geregeld, zullen de boeren volgen.' Een andere vraag: hoe krijg je de consument zover? Bundeling van voedselinitiatieven zoals het Amsterdamse 'Food Platform' is een hulpmiddel, en meer informatie en educatie is nodig. Al blijft de vraag of dat voldoende is voor de schaa sprong.

Maar de zwakste schakel zou weleens niet bij de productie of de consumptie kunnen zitten, maar daartussen, bij de distributie en logistiek. Het mondiale systeem bestaat uit een zeer geavanceerde en gestroomlijnde keten, waarbij regionale netwerken vaak bijzonder primitief en amateuristisch afsteken. Daar moet nog veel gebeuren – het was daarom des te opmerkelijker dat er vrijwel geen belangstelling was voor een workshop over innovatief datagebruik bij regionale voedselnetwerken.

‘De logistiek is het werkelijke probleem; dat maakt het verschil tussen de leuke hobbyist en een substantiële ontwikkeling’, aldus Noël van Dooren. Anderen beaamden het. Er worden prachtige producten in de Beemster gemaakt, maar hoe krijg je ze efficiënt naar de stad? Toch niet door ze zelf met de auto op te halen?

Een goed distributiesysteem is onmisbaar voor een sterk regionaal systeem, vond ook Alphons Kurstjens, ‘en als bankier kijk ik graag naar concrete plannen van ondernemers’. Winkelketens als Ekoplaza en Marqt werken al in de gewenste richting. ‘Het is zaak dat naar een hoger niveau te brengen’.

Het is opmerkelijk dat Kurstjens en anderen voor de opbouw van een regionaal systeem inspiratie uit het verleden halen: ‘Kijk naar het verleden, en probeer de vormen van toen op een moderne manier neer te zetten. Misschien moeten we bijvoorbeeld weer naar een systeem van veilingen.’ Nu de expansieve modellen van de twintigste eeuw op hun grenzen stuiten, komen oudere werkwijzen weer in beeld als relevante referenties.

De Haarlemmermeerse wethouder John Nedersticht kwam als dagsluiter tot dezelfde slotsom. Hij is geboren en getogen in de polder, vertelde hij, en als kind ging hij met zijn vader mee om rechtstreeks bij de boer aardappelen en peulvruchten te kopen. Tegenwoordig kun je nog steeds, of opnieuw, verrassend veel voedsel van binnen de gemeentegrenzen halen, zoals fruit, vruchtensappen, brood, zuivel, en soep van groenten uit de eigen polder. Tijdens het jaarlijkse Mysteryland halen kamperende festivalgangers hun aardappelen rechtstreeks bij de boer naast het festivalterrein. Nedersticht: ‘Dat is een model voor de toekomst: we moeten gewoon vooruit naar vroeger.’

Op zoek naar een betekenisvol vrijetijdslandschap

25 september

Het aantal inwoners en bezoekers groeit sterk in de metropoolregio Amsterdam. Het landschap wordt steeds meer het decor voor uiteenlopende vormen van ontspanning en vermaak: de een zoekt rust, de ander wil feestvieren, de buitenlandse toerist wil Holland ontdekken. Welke eisen stelt dit aan het landschap? Welke kansen en bedreigingen biedt het? Wat kan wel en niet? Die vragen stonden centraal op de themadag 'Leisure Landscapes 2050' op dinsdag 19 september.

'Leisure landscapes 2050' was opnieuw zo'n themadag zoals de Landschapstriënnale er veel heeft. Het onderwerp wordt van alle zijden betast, met een palet aan invalshoeken, waarden, belangen en kennissoorten; ditmaal over mensen en hun vrije tijd, over mensen die werk maken van de vrije tijd van anderen, over commercie en de publieke sector, over bewoners en bezoekers, over ontspanning en vermaak, over beleven en ondernemen. En over het landschap dat zij consumeren of produceren.

Van die veelvormigheid zal ik verslag doen, maar na afloop zocht ik ook naar een manier om heel even boven het gewoel uit te stijgen en het onderwerp in perspectief te zien. Het woord 'leisure' bleek een verrassend aanknopingspunt te bieden.

Toegestane tijd

Het verbaast me niet dat we woorden als 'leisure' gebruiken ook als we met Nederlanders onder elkaar zijn. Engels jargon is ingeburgerd, en het heeft voor niet-Engelstaligen de nuttige bijwerking van een rekkelijke definitie. Begrippen als 'vrije tijd' en 'recreatie' dragen de last van de geschiedenis met zich mee waarin ze een afgebakende betekenis kregen, terwijl 'leisure' groots en multi-inzetbaar lijkt en dus de ideale containerfunctie vervult. Maar wat betekent 'leisure'?

Leisure is in het Engels geen nieuw jargon maar een eeuwenoud woord. Het betekent vrijheid of vrije tijd. Lange tijd was het woord, net als het verschijnsel zelf, voorbehouden aan de bovenklasse, de 'leisured class', die zich veel vrij besteedbare tijd kon veroorloven dankzij de arbeid van anderen. Het woord stamt via het Oudfrans af van het Latijnse 'licere', wat 'toestaan' of 'toegestaan zijn' betekent. Leisure is hiermee verwant aan 'licentie'.

Leisure is een vrijheid die ons wordt toegestaan, of die wij onszelf kunnen toestaan. Vroeger beperkte de vrije tijdsbesteding zich tot een bevoorrechte klasse, en in de geglobaliseerde wereld is dat in feite nog steeds zo. Op wereldschaal gemeten behoort heel Nederland tot de *leisured class*.

Vrije tijd is, kortom, mondiaal gezien een privilege, en historisch gezien geen vanzelfsprekendheid. Er is lang gestreden om deze vrijheid voor steeds meer mensen bereikbaar te maken, bijvoorbeeld via de 40-urige werkweek. Zo is een economische orde ontstaan die ons structureel vrijheid toestaat. We kunnen, net als de leisure class van vroeger, deze vrijheid op vele manieren gebruiken: om tot rust te komen of om actief te zijn, voor ontplooiing of verstrooiing, thuis of op reis, alleen of met anderen, door te wandelen of te eten, en door wel of geen geld uit te geven.

Hoewel deze vrijheid is bedoeld om te worden benut of genoten, gaat het genieten niet vanzelf. Net als de leisure class van weleer kunnen we overhoop liggen met onze vrijheid, ten prooi vallen aan verveling, spleen of weltschmerz, en de tijd zien als een monster dat we moeten doden. Vrijtijdsbesteding kan dan het aanzien krijgen van een vlucht voor de leegte.

Vrije tijd en recreatie hebben in de ruimtelijke vakgebieden lang een idealistische klank gehad. Volgens het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935 vormden ze 'een element van de grootste betekenis in het maatschappelijke leven'. In de jaren zeventig was er zelfs een ministerie met de R van recreatie in zijn naam: CRM, waarbij de vrije tijd niet toevallig werd geflankeerd door cultuur en maatschappelijk werk. Sindsdien is ruimte voor ontspanning, sport en spel, cultuurbeoefening en natuurbeleving een belangrijke publieke waarde gebleven, terwijl er ook een grote marktsector voor vrijetijdsbesteding en vermaak is gegroeid. Beide facetten, de publieke en de commerciële, kwamen op deze dag aan de orde.

Verleisurisering

Stefan Hartman (Stenden Hogeschool, Rijksuniversiteit Groningen) schetste de 'verleisurisering' als een van de grote trends in de huidige samenleving. De omvang en impact van de vrijetijdsbesteding blijft toenemen, zowel voor individuen als voor de economie en voor de inrichting van steden en landschappen. Dankzij de digitale revolutie en sociale media kunnen vrijheidsactiviteiten zich vrijelijk over een steeds groter gebied verspreiden. 'Vrijwel elke plek kan worden gebruikt voor vrije tijd.'

De verleisurisering neemt vele gedaanten aan, van festivals en stadsstranden, via avonturenparken en fietsroutes, tot en met het internationale toerisme. De ruimtelijke verspreiding ervan zorgt voor een vervaging van het aloude principe van de functiescheiding, waarin wonen, werken, recreëren en verplaatsen elk een duidelijke eigen plaats hadden. Wie per telefoon of tablet overal toegang heeft tot informatie, kan op iedere plek werken of recreëren of beide tegelijk. Een landelijk gebied dat al een productielaag (landbouw) en een protectielaag (erfgoed) had, krijgt er een plezierlaag bij. Ieder landschap kan een belevingslandschap worden.

Moet daardoor ook de ruimte zelf veranderen? Het hoeft niet per se; het Vondelpark kan zichzelf blijven en tegelijkertijd moeiteloos het veranderende gebruik opvangen. Maar voor andere, tot dusver onooglijke gebieden zijn er kansen op een nieuw leven.

Dat is spectaculair te zien in oude mijnbouw- en industriegebieden die zijn getransformeerd nadat de zware, vervuilende bedrijvigheid naar elders in de wereld was verplaatst. Deze 'brownfields' worden opvallend vaak herontwikkeld naar een vrijetijdsbestemming, zoals het Emscher Park in het Roergebied. In Nederland geldt het voor de terreinen van voormalige gasfabrieken, zoals het Griftpark in Utrecht en de Amsterdamse Westergasfabriek.

In de loop van zijn betoog veranderde Hartmans perspectief. Eerst belichtte hij de maatschappelijke veranderingen vanuit de vrijetijdsbesteder zelf; daarna vanuit de tegenoverliggende invalshoek van bestuurders en ondernemers in de vrijetijdsector. In dat perspectief is vrije tijd niet langer een individueel privilege, maar het object van beleid en de grondstof voor economische activiteit.

Verleisurisering betekent dan dat beleidsmakers en ondernemers stad en land met nieuwe ogen bekijken. Hoe kan ik mijn gebied exploiteren als een product, een 'beleefomgeving' met doelgroepen en verdienmodellen waarvan de kernkwaliteiten moeten worden benoemd en vermarkt? Wat kan er beter en waar moeten we vooral niets aan veranderen? Kunnen we voorzieningen of attracties toevoegen om beter in de vraag te voorzien, of als nieuw aanbod om een latente vraag te activeren?

Verleisurisering biedt grote economische kansen maar brengt ook maatschappelijke nadelen met zich mee. Zeker waar het vermaak van de een de leefbaarheid van de ander bedreigt; zie de spanningen in populaire historische steden als Venetië, Barcelona en Amsterdam. 'Er is een goede balans nodig', sprak Hartman, en dat is een wijs woord, maar de goede balans is nog niet eenvoudig vast te stellen.

Holland zien

De verschuiving van de balans is al op gang gekomen in de Amsterdamse metropoolregio, vertelde Anne Marie Dees van Amsterdam Marketing. 'Voorheen was het onze taak om bezoekers naar Amsterdam te trekken, en nu is het onze taak om hen te spreiden over de regio.' De oude taak is meer dan geslaagd; het aantal overnachtingen in Amsterdam is sinds 1987 gestegen van 4 naar 14 miljoen per jaar. Het aantal groeit nog altijd, en onderhand komen er, volgens veel Amsterdammers, eerder te veel dan te weinig toeristen naar de stad. Vandaar de spreidingsambitie onder het motto: 'Amsterdam bezoeken, Holland zien'.

Dees liet zien dat er niet zoiets bestaat als 'de' toerist. De spreidingswens vereist een gedifferentieerde, verfijnde werkwijze, gebaseerd op gedetailleerde kennis van de bezoekers en hun wensen. Er worden globaal vier bezoekersprofielen onderscheiden: internationale 'citytrippers' (die vaak zelf ook in een stedelijke omgeving wonen), binnenlandse dagjesmensen, kustbezoekers, en zakelijke bezoekers die na een conferentie nog enkele dagen in de stad blijven.

Aanvullende gegevens over de verscheidenheid van het internationale toerisme kwamen van Angelique Vermeulen van het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC). Ze wees erop dat de groep Chinese toeristen, die in de publieke opinie nogal tot de verbeelding spreekt, betrekkelijk klein is: per jaar komen er 0,4 miljoen Chinezen naar Amsterdam, tegen 4 miljoen Duitsers. En de jonge generatie Chinese toeristen reist minder vaak per groep, maar zoekt individueel haar weg met behulp van apps als TripAdvisor.

Nu al gaat een kwart van de internationale bezoekers van Amsterdam ook de regio in, zij het in beperkte mate: als ze vijf dagen in de stad verblijven, besteden ze vier uur in de regio. De marketing is erop gericht om het ommeland niet alleen aantrekkelijk maar ook behapbaar te maken. De toerist die de stad uit wil en informatie vraagt, krijgt daarom 17 bijzondere bestemmingen ('beleveniskarakters') in de regio aangeprezen, zoals 'Smalltown Harbours' (Volendam, Marken), 'Bubbling Beach' (Zandvoort) en 'Historical River Estates' (Vecht). Om het nog wat overzichtelijker te maken, zijn die 17 ingedikt tot zes 'themaprojecten'. Amsterdam is er één van, met daarnaast Haarlem, de kust, het 'oude Holland' ten noorden van Amsterdam, het bloemengebied, 't Gooi en het nieuwe land van de Flevopolder.

Zo is het aanbod van bestemmingen en belevingen gestroomlijnd op een manier die uitgaat van de verscheidenheid van het gebied, zonder de toerist te overladen met details en op te zadelen met keuzestress. Het spreidingsgemak wordt verder vergroot door de introductie van het 'Amsterdam & Region Travel Ticket' voor alle vormen van openbaar vervoer in de regio. Het project 'Buitenpoorten' vestigt de aandacht op goed bereikbare stations in een aantrekkelijke omgeving, van Enkhuizen tot en met Bussum-Zuid.

Polderbeleving

De verhouding tussen de publieke en de commerciële waarde van leisure kwam aan bod in de bijdragen van Hans van Driem (IDS) en Robert Graat (Staatsbosbeheer).

Ondernemer Van Driem heeft bijna vijftig jaar ervaring met het ontwikkelen en ontwerpen van attractieparken in binnen- en buitenland. In Nederland werkte hij onder meer aan Walibi, Six Flags en de Floriade 2002. Hij is nu betrokken bij de plannen voor de grote attractie 'Holland World' in Park21 in de Haarlemmermeer.

Van Driem gaf een overzicht van de geschiedenis van deze grootschalige vrijetijdsenclaves. Wat als pretpark begon, en later attractiepark werd genoemd, is uitgegroeid tot een veelzijdige, afgesloten wereld inclusief hotels en golfbanen waarin alles ten dienste staat van de beleving door de bezoeker. Het is een commerciële enclave die bedoeld is om je te doen vergeten dat je in een commerciële enclave bent. Ook al is het een volledig kunstmatige wereld, de beleving is echt, betoogde Van Driem: *'Reception is reality.'*

Om dit effect te bereiken is het attractiepark uitgegroeid tot een vernuftige en zeer geavanceerde ontwerpogave. De encensering begint bij voorkeur al op de openbare weg, want als het laatste deel van de route door een donker bos voert, kan dat een voorspel zijn op de parkbeleving zelf. In jargon heet dit de 'sense of arrival'.

Ook binnen het park is alles uitgekiend: de nauwgezette plaatsing van iedere attractie, de bossen waarvan Efteling er precies genoeg heeft, de afwisseling van beslotenheid en doorkijkjes, de terrassen allemaal op het zuiden, de gebouwen nooit meer dan drie hoog, en desnoods palmbomen in de polder om de *experience* te ondersteunen, zoals bij Six Flags. Zelfs de lengte van het padenstelsel is doordacht, zodat het lang genoeg is om je aan het einde van de dag een prettig gevoel van moeheid te bezorgen, maar geen onprettig gevoel van uitputting. Het volledige repertoire van de landschapsarchitectuur wordt aangesproken om het juiste effect te behalen.

Inmiddels is de technologie van de attractie-industrie zo ver gevorderd, dat haar geënceneerde belevingen kunnen wedijveren met de authentieke belevingen in de buitenwereld. Van Driem verwees naar de nieuwste simulatoren die een 'Leisure Landscape Experience' bieden: 'Machines die je een landschap laten beleven, en die een polderbeleving oproepen die veel intenser is dan in de polder zelf.' Het is behalve intens ook bijzonder efficiënt, aldus Van Driem, want de machine kan 1200 toeristen per uur van deze ervaring voorzien.

Voor een compleet park is tegenwoordig tenminste 70 hectare nodig, aldus Van Driem. Voor het vereiste investeringsbedrag geldt een vuistregel van 120 dollar per (jaarlijkse) bezoeker, zodat een park dat mikt op twee miljoen bezoekers 240 miljoen vereist. Ook Holland World, de geplande attractie in Park21, heeft deze maat, inclusief vierduizend hotelkamers. In de rubricering van Stefan Hartman is het een 'grote trekker'.

Publieke ruimte

Kan er uit deze bijzondere leisure-knowhow ook een les worden getrokken voor het openbare gebied buiten de hekken van het attractiepark? Hans van Driem deed het wel, maar hij overtuigde maar voor een deel.

Interessant was zijn vergelijking tussen de Efteling als voetgangersgebied en de Amsterdamse binnenstad. De Efteling is met zijn ruime padenstelsel volledig ingesteld op het gemak van de bezoekers, terwijl de bezoekers aan de Amsterdamse binnenstad bloot staan aan allerlei obstakels, te beginnen met de duizenden rijdende en geparkeerde auto's. 'En dat terwijl de Efteling maar 5 miljoen bezoekers per jaar heeft, en Amsterdam 17 miljoen. Je zou kunnen overwegen om de auto's eruit te gooien zodat het prettiger wordt om te lopen.'

Minder overtuigend was zijn kritiek op de terreinen van Staatsbosbeheer, waar recreatief gebruik samengaat met bosbouw en waar de wielrijder soms een boom over het fietspad kan tegenkomen. Zo'n obstakel is een doodzonde in de Efteling, en volgens de commerciële normen van de Efteling schiet de publieke terreinbeheerder dan ook ernstig te kort. Hetzelfde geldt voor bosweggetjes waar langzame en snelle fietsers, auto's en tractoren elkaar in de weg kunnen zitten. Van Driem: 'Bij wie kan ik in de publieke sector terecht als er een boom dwars over de weg ligt? Voor wie is het publieke landschap eigenlijk? Voor de bosbouwer, de boer, de recreant? Maak een keuze!'

Robert Graat van Staatsbosbeheer pareerde deze kritiek door te wijzen op het fundamentele verschil tussen de exploitatie van een commerciële onderneming en het beheer van de multifunctionele publieke ruimte. 'Het bos is er niet alleen voor recreatie. Het is ook om in te wonen, te werken, energie op te wekken. Het is onze taak om die verschillende opgaven te combineren. Daar past geen eenzijdige keuze voor vrijetijdsbesteding bij, maar een multifunctionele afstemming.'

En dat de wandelaar of fietser af en toe over een omgehakte boom moet stappen, blijkt geen majeur obstakel voor de populariteit van bossen en duinen. Graat presenteerde de uitkomsten van recent bezoekersonderzoek naar de 65 natuur- en recreatiegebieden in de provincie Noord-Holland; de cijfers zijn beslist indrukwekkend.

Per jaar komen er 64 miljoen bezoekers naar deze terreinen: 'Ieder dag vullen we de Amsterdam Arena driemaal.' Ongeveer de helft gaat naar de bekende recreatiegebieden, waaronder parken en het strand, en de andere helft naar de klassieke natuurgebieden. Het overgrote deel van de bezoekers, 85 procent, komt uit Noord-Holland zelf.

Het bezoek aan zo'n terrein maakt voor veel mensen deel uit van hun dag- of weekritme. Dat blijkt ook uit de redenen voor hun bezoek: ze halen een frisse neus, zoeken rust, genieten van de natuur, ondernemen iets met hun familie. Twee derde wandelt, een derde fietst, een vijfde combineert het met horecabezoek. De bezoekers zijn te onderscheiden in ommetjesmakers, halvedagbezoekers, en attractiezoekers. 'De kracht van deze gebieden in de MRA is de variatie. Iedere groep kan er terecht.'

De waardering blijkt uit het gemiddelde rapportcijfer 7,8 dat de bezoekers de terreinen geven. Hoge cijfers geven ze aan de landschappelijke kwaliteiten en de nabijheid. Minder te spreken zijn ze over relatieve randfactoren, zoals de parkeerruimte, hinderlijk gedrag van andere bezoekers, de toenemende drukte en de sleetsheid die sommige terreinen beginnen te vertonen.

De kosten-batenberekening is in het beheer van de publieke ruimte, anders dan in de commerciële leisure, niet allesbepalend; toch zijn de cijfers uit het onderzoek frappant. De 65 terreinen leveren per jaar 450 miljoen euro op aan directe bestedingen (horeca, fietshuur, parkeren; niet meegerekend zijn reis- en verblijfkosten en uitgaven van internationale bezoekers). Daar tegenover staat een beheerbudget van een schamele 30 miljoen. Graat: 'Is het een idee om tenminste de btw over die 450 miljoen aan inkomsten terug te laten vloeien naar het terreinbeheer?'

Veerkrachtig landschap

Zo kregen we inzicht in het vrijetijdslandschap van vandaag, en in de sterke groeiopgave van de komende decennia. Maar hoe kan het vrijetijdslandschap van morgen er dan uitzien? Daarvan zagen we nog maar een paar schetsen.

De groei is intens. In het MRA-gebied worden mogelijk 240.000 woningen bijgebouwd tot 2040, en recreatie en toerisme groeien met 35%. De druk op het landschap neemt toe en de eisen en wensen veranderen per generatie. Wat betekent dit voor het verstedelijkte landschap van West-Nederland?

Stefan Hartman deed een poging om de onstuimige ontwikkelingskansen te rubriceren. Hij schetste een keuzemenu met vier scenario's, ondergebracht in een tabel met vier kwadranten. De ene as varieert naar doelgroep, van een externe oriëntatie (nadruk op internationale toeristen) tot een interne oriëntatie (nadruk op bewoners). De andere as varieert naar initiatiefnemers, van 'grote spelers' tot coalities van kleinschalige partijen. Voor buitenlandse toeristen kunnen 'grote trekkers' worden ontwikkeld, of een verscheidenheid van kleinere trekpleisters. Voor de eigen bewoners kunnen dat stadsparken en festivals zijn. Het is duidelijk dat een prettig leef- en bezoekgebied een weloverwogen mix van alle vier nodig heeft.

Hartman gaf ook enkele adviezen om het landschap veerkrachtig of 'resilient' te maken, zodat het niet bezwijkt onder de toenemende druk, en juist profiteert van de kracht van de verdere verleisurisering. Het vereist een omgevingssensitieve benadering, oog voor doelgroepen en leefstijlen, en voor verscheidenheid, en ieder gebied moet een aansprekend verhaal hebben. Omdat niemand op voorhand weet wat de beste ingreep zal zijn, moet er ruimte zijn om te experimenteren. Tenslotte is connectiviteit van belang, oftewel meer samenwerking dan concurrentie tussen bestuurders en ondernemers.

De spreidingsstrategie van Amsterdam Marketing is een voorbeeld van optimalisering van wat er al bestaat. Maar daarnaast is ook uitbreiding van het areaal noodzakelijk, opperde Robert Graat. Nieuwe stadswijken vereisen nieuwe stadsparken. Er moet ruimte zijn voor nieuwe recreatievormen. Moet er, naast Park21, een Amsterdamse Bos bijkomen? Hoe kan het landschap zelf attractiever worden, zodat het behalve reisdecor ook zelf een bestemming kan worden?

Uit de workshops kwamen aanvullende vragen, thema's en soms aanzetten tot antwoorden. Zoals de aansporing om het landschap te behandelen als een publiek goed. Het zou eenzelfde sterke status moeten hebben als de harde infrastructuur. 'Ieder dorp en iedere stad heeft vanouds openbare ruimte. Laat het landschap de openbare ruimte van de metropool zijn.'

En nog een parallel met de infrastructuur: het vrijetijdlandschap moet zich niet beperken tot afgezonderde gebieden in de verte, het moet verbonden zijn in een netwerk van kleinere en grotere gebieden en routes in en buiten de stad. Bij voorkeur begint het netwerk al meteen bij de voordeur, zodra je je fiets van het slot haalt. De Amstelscheg is hiervan trouwens al bijna honderd jaar een voorbeeld van wereldklasse.

Betekenisvolle leisure

Gebruik de verscheidenheid van landschappen om voorzieningen op de juiste plaats te laten landen, luidde een andere aanbeveling. Grote attracties horen op locaties die dat landschappelijk aankunnen, terwijl kwetsbare landschappen grote behoedzaamheid vereisen. Maak in gebieden die tegen een stootje kunnen, zoals het Westelijk Havengebied, ruimte voor 'rauwe' recreatie zoals festivals en quad-crossen. Investeer extra in gebieden die onder sterke druk staan, bijvoorbeeld rond Schiphol, met recreatievoorzieningen die bijdragen aan de leefbaarheid.

'Wees zuinig met ruimte', was een hartenkreet. In een gebied waar de grond schaars en dus (ook in niet-monetaire zin) kostbaar is, zijn kwalitatieve keuzen noodzakelijk. Er werd dan ook gepleit voor 'betekenisvolle' leisure. Maar, vroege aan ander zich af, kan er in de metropoolregio ook plaats zijn voor niet-betekenisvolle leisure – zeg maar, voor Plopsaland?

En ja, ook op deze dag kwam, net als bij andere Triënnaalthema's, de governance-vraag om de hoek kijken. Wie doet het? Wie kan het? Wie wil het? Gemeenten, provincie, regio, bedrijven, terreinbeheerders, ze zijn er allemaal bij betrokken, maar wie, of welke combinatie, kan werkelijk

een deuk in een pakje boter slaan? 'Dat is onwijs belangrijk voor het landschap', werd er verzucht. 'Het is ingewikkeld, en hierdoor loopt het vaak spaak.' En: 'Het wordt nog veel ingewikkelder.'

Dat laatste klonk niet heel behulpzaam. Het klonk als een onheilsprofetie zonder uitweg. Zodat onwillekeurig de vraag opdook wat 'leisure' nu eigenlijk betekent. Trefwoorden zijn vrijheid, toegestaan zijn, privilege en licentie, maar wat betekenen ze? Leisure is vrijheid die is uitgehakt in het massief van verplichtingen en onmogelijkheden. Wat kunnen we nu uithakken in het landschap, en in landschap van de governance?

Kroniek #10

Liefdesverklaring aan het landschap

27 september

‘Het landschap’ is de vanzelfsprekende hoofdpersoon tijdens de Landschapstriënnale, maar hoe ziet die hoofdpersoon er eigenlijk uit? Wat is zijn karakter, zijn geschiedenis, wat zijn z’n sterke en kwetsbare eigenschappen? Wat moeten we over hem weten als we willen dat hij niet omver wordt geblazen door het geweld van de aanstormende Grote Opgaven van de 21ste eeuw? Die vragen kwamen aan bod tijdens ‘Prachtlandschap Noord-Holland’ op donderdag 21 september, bij de feestelijke presentatie van een tweedelige ‘biografie’ van dat landschap: het ‘Kwaliteitsbeeld Noord-Hollands landschap 2050’ en de ‘Leidraad Landschap & Cultuurhistorie’.

De meeste bijeenkomsten van de Landschapstriënnale gaan uit van een Grote Opgave, die in zichzelf al uiterst complex is, en die vervolgens op een goede manier een plaats in het landschap moet krijgen – en zodoende mede het landschap van de toekomst zal vormen. De Grote Opgaven op het gebied van energie, klimaat, voedsel, circulaire economie, wonen en vrije tijd hebben deze maand ieder een eigen dag.

Maar ditmaal is het perspectief omgedraaid: het landschap is niet de uitkomst, maar het beginpunt. Een goede liaison tussen de Grote Opgaven en het bestaande landschap vereist een grondige kennis van het bestaande landschap, en voor Noord-Holland is die kennis nu geactualiseerd in het tweeluik dat op deze dag werd gepresenteerd. Het *Kwaliteitsbeeld Noord-Hollands landschap 2050* beschrijft het landschap en zijn kwaliteiten; de *Leidraad Landschap & Cultuurhistorie* bevat de concrete landschappelijke spelregels om nieuwe ontwikkelingen te beoordelen.

De twee delen hebben een verschillende status. De Leidraad is een provinciaal beleidsstuk (formeel een herziening van de versie uit 2010) dat zal doorwerken in de provinciale Omgevingsvisie en in provinciale verordeningen. Het Kwaliteitsbeeld is de inhoudelijke onderbouwing, en het is tevens het laatste advies aan de provincie van Jandirk Hoekstra, die deze dag na vijf jaar afscheid nam als Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit (PARK). Het Kwaliteitsbeeld is opgesteld door landschaps-architecten Van Paridon & De Groot.

Samen vormen deze twee delen een mooi voorbeeld van ‘spiegeling en daad’, zoals de 17de-eeuwse ingenieur Simon Stevin placht te zeggen: een *pas de deux* van inhoudelijke beschouwing en praktische toepassing.

Hoofdlijnen

Landschap is een integraal en integrerend begrip, benadrukte Jandirk Hoekstra: ‘Vaak wordt landschap genoemd als een sector naast alle andere, maar dat is niet werkbaar. Landschap gaat er als integratiekader dwars doorheen. U kent het nieuwe beleidsbegrip omgevingskwaliteit, maar daarmee bedoelen ze eigenlijk het landschap.’

Elke nieuwe ingreep moet in overeenstemming worden gebracht met de landschappelijke waarde, aldus Hoekstra. En om die overeenstemming te kunnen vinden, is het zinvol om de landschappelijke kwaliteiten en waarden te vervatten in woorden en kaarten. Dat gebeurt in het Kwaliteitsbeeld. Het

Kwaliteitsbeeld past bij de taak van de provincie, want de provincie behoort te 'sturen op hoofdlijnen' en het Kwaliteitsbeeld geeft de landschappelijke hoofdlijnen aan.

De provincie had ook een prozaïsche aanleiding om nu een Kwaliteitsbeeld te vervaardigen. Twee categorieën van gebiedsbescherming, die jarenlang fungeerden als een buffer tussen de historische landschappen en de hedendaagse ruimtelijke dynamiek, komen te vervallen: de Nationale Landschappen en de weidevogelgebieden. De provincie heeft daarom een nieuw verhaal en nieuwe instrumenten nodig om delen van het landschap meer of minder te behoeden voor ongelimiteerde verandering. De bestaande categorieën (daartoe behoren ook het UNESCO Werelderfgoed, de provinciale monumenten en Natura 2000-gebieden) zijn bouwstenen, maar de samenhang is nog beperkt. Het Kwaliteitsbeeld is de aanzet tot een samenhangend verhaal om een provinciaal beleid op te baseren, de Leidraad is er de uitwerking van.

Het palet is broos

'Het palet van landschappen is in Noord-Holland ongelooflijk rijk', aldus Ruud van Paridon, die de 'pittige klus' van het Kwaliteitsbeeld klaarde. De geschiedenis van het Hollandse landschap met zijn scherpe grenzen en overgangen is nog altijd goed beleefbaar, zelfs in de onmiddellijke nabijheid van de steden. De lijnen in het land zijn eeuwenoud erfgoed, en tegelijkertijd zijn ze ook relevant voor de toekomst. Veel beroemde landschappen uit de Hollandse schilderkunst zijn nog altijd terug te vinden, zoals in Waterland.

Maar het palet is broos. Een veelheid aan ontwikkelingen dreigt de diversiteit te nivelleren. De erven worden groter, karakteristieke bouwvormen als de stomp verpieteren. De agrobiologie is steeds dominanter aanwezig, met steeds meer grote vrachtwagens die over smalle landweggetjes denderen en op de erven keren. Ook de aanleg van infrastructuur en de bouw van woningen en bedrijfsgebouwen heeft grote impact.

Als streven voor 2050 noemde Van Paridon het behoud van het palet van landschappen, het behoud van openheid en het behoud van de sterke banden tussen stad en landschap. De lijnen van het erfgoed zouden tevens de richting voor de toekomst moeten aangeven, en iedere nieuwe ontwikkeling zou moeten bijdragen aan versterking van het landschap.

Dat zijn ambitieuze doelen, zeker in combinatie met de Grote Opgaven op het gebied van klimaat, water, verduurzaming, energie, natuur, landbouw, verstedelijking, recreatie en infrastructuur. Maar het kan, volgens Van Paridon. Daar waar deze grote opgaven elkaar overlappen, ontstaan mogelijkheden voor synergie en meerwaarde. Vaak kan dat op lokaal niveau.

Een voorbeeld is het streven om een natuurverbinding over het IJ te realiseren, gecombineerd met de Amsterdamse nieuwbouwplannen voor de Sluisbuurt op het Zeeburgereiland. In een conventionele benadering kunnen natuur en stad niet samengaan. Maar zou het toch kunnen? Kun je natuur dóór de stad leiden, in plaats van eromheen? Aan de ontwerpers zal het niet liggen: 'Die staan klaar om het op te lossen.' De flessenhals zit elders.

Van Paridon liet zien dat er voor ieder landschap een samenhangend verhaal kan worden verteld. Bij sommige landschappen is dat relatief eenvoudig, zoals de Wieringermeer (open, grootschalig) en West-Friesland (kennisintensieve landbouw).

Veel ingewikkelder is het verhaal van het grote veengebied ten noorden van Amsterdam. Daar stapelen de problemen zich op. Het gebied blijft dalen, het heeft daardoor een sterke CO₂-uitstoot, de landbouw staat onder druk, evenals het bestand aan weidevogels. Het is bovendien een karakteristiek landschap, zodat een louter technische aanpak van deze bodem- en waterproblemen

niet volstaat. Moet het waterpeil gefixeerd of omhoog? En als het peil omhoog gaat, moet het gebied dan worden beheerd of niet? Als het niet wordt beheerd, verandert het vanzelf in (moeras)bos, zodat niet alleen de weidevogels maar ook de historische openheid verdwijnt. Kan het zinkende gebied worden opgehoogd met bagger en organisch stadsvuil, terwijl de vaarwegen dankzij het baggeren beter bevaarbaar worden?

Er zijn hier nog veel keuzen te maken, door heel veel partijen samen, en tot die tijd is het verhaal niet rond. Het Kwaliteitsbeeld adviseert daarom om in dit gebied voorlopig uiterst terughoudend te zijn met onomkeerbare ingrepen, zoals verstedelijking of energielandschappen.

Spelregels

Na de precieze karakterisering van alle landschappen in Noord-Holland, maakt het Kwaliteitsbeeld een globale indeling in fragiele landschappen waarmee voorzichtig moet worden omgegaan, en robuustere landschappen 'met meer laadvermogen', al mogen ze geen 'schrobputje' worden.

De verdere operationalisering staat in de Leidraad, die op deze dag werd toegelicht door projectleider Sacha Maarschall. De Leidraad onderscheidt 20 herkenbare gebieden of 'ensembles' (bv. Waterland, 't Gooi, Texel) en 10 'structuren' (bv. Noordzeekust, Westfriese Omringdijk, stolpenstructuur). Per ensemble of structuur worden de ambities en ontwikkelprincipes vermeld, oftewel de spelregels voor een geslaagde toekomst van het landschap.

De Leidraad is bruikbaar tijdens het gehele planproces, aldus Maarschall. Vooraf verschaft het alle betrokkenen inzicht in de kenmerken en waarden van het landschap die moeten worden gerespecteerd; tijdens het proces dient het als gids en agenda; en achteraf is het de leidraad bij toetsing. De eerste functie is misschien wel de belangrijkste, betoogde Maarschall: 'We hebben de Leidraad geschreven vooruitlopend op de Omgevingsvisie en de Omgevingswet, en we hebben gewerkt in de geest van die wet. Dat betekent dat we zoveel mogelijk aan de voorkant van het proces duidelijk maken welke waarden belangrijk zijn.'

De Leidraad is in conceptvorm digitaal te raadplegen en zal in 2018 door Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten worden behandeld.

Antropoceen landschap

'Ik zie een liefdesverklaring aan het Noord-Hollandse landschap, met veel veldwerk, veel koffie, en veel gesprekken, uitmondend in heel precieze adviezen', zei landschapsarchitecte Philomene van der Vliet (BOOM Landscape) in haar eerste recensie van het tweeluik. 'En ik zie ook een boodschap: denk groot, denk op grote schaal, en denk daarbinnen aan alle plekken; niet alleen de plekken die gloeien, maar ook de plekken die wringen.'

Ze plaatste de liefdesverklaring en de boodschap in het brede kader van het antropoceen, het geologische tijdperk waarin de mens de dominante vormende kracht is geworden. Deze menselijke macht brengt verantwoordelijkheid met zich mee. De liefdesverklaring moet worden gevolgd door beleid, want: 'Als er dan toch een tijdperk naar ons is vernoemd, dan kunnen we er maar beter een groot succes van maken.'

Ook Paul Gerretsen (Vereniging Deltametropool) prees het tweeluik, maar hij was er niet gerust op dat dit instrument krachtig genoeg zou zijn om de grote ontwikkelingen in goede banen te leiden. 'Er komt zoveel op het landschap af. Terwijl je bezig bent te ontdekken hoe het werkt, zijn de burens alweer bezig het decor te verbouwen.'

De bijeenkomsten tijdens de Triënnale tot dusver stemden hem optimistisch over het vermogen van ontwerpers om met het complexe krachtenveld om te gaan: 'Er is een ontwerpende pen aan het ontstaan die in staat is al deze krachten mee te nemen.' Zorgen maakte hij zich vooral over wat er vervolgens met de ontwerpen gebeurt, of niet gebeurt: 'Zijn we nog op tijd? Het gevoel bekruipt me soms dat het ons tussen de vingers door glipt. Ik hoop niet dat we over tien, vijftien jaar terugblikkend moeten zeggen: we hadden toen een mooi verhaal, we konden het ook ontwerpen, en toch is het niet gelukt.'

'Het komt erop aan dat we de kwaliteiten in het Kwaliteitsbeeld ook echt gaan benutten', aldus Gerretsen. 'Maar dat roept de vraag op: wie is de hoeder van het landschap? Is dat de provincie? Waar blijkt dat uit?'

Hoeder

Is de provincie de hoeder van het landschap? Joke Geldhof, gedeputeerde van de provincie Noord-Holland voor Ruimtelijke ordening en Wonen, beantwoordde deze vraag niet helemaal volmondig: 'Ik mag hopen dat dat zo zal blijken.' Ze is optimistisch over de steun bij de Staten voor het Kwaliteitsbeeld en de Leidraad, ook omdat ze overeenstemmen met de waarde die de provincie hecht aan duurzaamheid, klimaatadaptatie en ruimtelijke kwaliteit. 'Maar nu de buitenwereld, de projectontwikkelaar met zijn plannen, of de burger die zijn huis wil uitbreiden. Snappen zij het ook?'

Jandirk Hoekstra benadrukte opnieuw de urgentie van een actief provinciaal beleid: 'Er moet nu echt gehandeld worden.' Het landschap moet versterkt worden om de toekomst aan te kunnen en er moet alleen al veel worden gedaan aan onderhoud: 'Zorg dat landschappen niet sleets worden.' En: 'Dat kost ook gewoon geld. Bijvoorbeeld om het vaarnetwerk in West-Friesland beter toegankelijk te maken. Je hebt een investeringsprogramma nodig, omdat je anders alleen maar aan het opsouperen en interen bent.'

Tenslotte richtte de aandacht zich op wat Geldhof 'de buitenwereld' noemde. Het is opvallend dat het Kwaliteitsbeeld en de Leidraad nu nog alleen in het bestuurlijke en ambtelijke circuit circuleren. Het Kwaliteitsbeeld is nog niet gepubliceerd; de Leidraad is alleen digitaal te raadplegen, en dient vooral als *tool* voor gemeenten. Dat is te weinig, zeker in een tijd waarin initiatief en kwaliteitsbesef niet uitsluitend een overheidskwestie zijn, maar ook een zaak van burgers en bedrijven.

De rijkdom aan kennis en inzicht die in de twee documenten is vervat, moet daarom breder en actiever worden uitgedragen, zo werd vanuit de zaal opgemerkt. 'Als een projectontwikkelaar bij een gemeente komt, zou die gemeente moeten zeggen: ga eerst het Kwaliteitsbeeld en de Leidraad maar eens lezen.' En: 'Zorg dat het bij iedereen terechtkomt, bij raadsleden, ondernemers en burgers. Zorg dat het al die doelgroepen kan inspireren en overtuigen. Ga ermee de boer op!'

Een wijdere verspreiding

Dat is een behartenswaardig advies. Als gedeputeerde Joke Geldhof vreest dat 'de buitenwereld' de zwakke schakel is in de receptie van de Leidraad en het Kwaliteitsbeeld, dan ligt het voor de hand om zelf actief naar buiten te treden. Bijvoorbeeld met een trots publieksboek dat rijkelijk put uit de twee documenten, en dat meewerkt om het bewustzijn, de waardering en het plezier van het landschap bij de burgers van Noord-Holland te versterken.

Zo'n publieksuitgave heeft een interessante historische voorganger in het boek *Het Noordhollands Landschap* uit 1986. uitgegeven als jubileumboek van de Stichting Het Noordhollands Landschap. Gedeputeerde Staten grepen de gelegenheid aan om het provinciale landschapsbeleid een breder publiek te geven. Terwijl ze aan een officiële nota werkten, 'ontstond de wens méér te doen met dit

verhaal en het een wijdere verspreiding te geven’, schreef Joke Geldhofs verre voorganger W.T. van Gelder in het voorwoord.

‘Het samengaan van natuur en landschap met allerlei gebruiksvormen, de ontwikkelingen in de verstedelijking en de landbouw, alle vergen zij visievorming om op de goede weg te blijven of te komen met de ontwikkeling van natuur en landschap’, zo vervolgde Van Gelder in 1986. ‘Graag spreek ik de wens uit dat het inzicht in de ontwikkeling van natuur en landschap in Noord-Holland in brede kringen mag leiden tot waardering voor het landschap, zodat het beleid tot bescherming en ontwikkeling daarvan in onze provincie grote weerklank bij de bevolking zal vinden.’

Sommige wensen verouderen niet.

Verwijzingen:

Leidraad Landschap & Cultuurhistorie: www.leidraadlc.nl

Jan T. Bremer (e.a., red.), *Het Noordhollands Landschap; Terugblik en toekomst*, Stichting Het Noordhollands Landschap / Stichting Uitgeverij Noord-Holland, Oostzaan 1986

Kroniek #11

Rekenen en tekenen met energie

29 september

Nederland moet radicaal omschakelen naar een energiehuishouding waarin aardgas, aardolie en steenkool zijn vervangen door hernieuwbare bronnen als zon, wind en aardwarmte. Het is een operatie van historische proporties, die in enkele decennia moet plaatsvinden, en die in hoge mate het landschap van de toekomst zal vormen. Over de energietransitie zelf en over de ruimtelijke dimensie handelde de studiedag 'Energielandschappen' op vrijdag 22 september.

De energietransitie is misschien wel de meest duizelingwekkende wereldwijde opgave van de komende decennia. We moeten een energiesysteem afbouwen dat ons een bijna ongelimiteerde energieconsumptie toestond, en we moeten het vervangen door een complexer systeem waarin hetzelfde peil veel moeilijker te handhaven zal zijn. Het is een technisch en organisatorisch razend lastige megaoperatie, terwijl tegelijkertijd het maatschappelijk vertrouwen in bestaanszekerheid fundamenteel wordt beproefd.

De meest urgente reden voor de energietransitie is dat een vermindering van de CO₂-uitstoot met 80 tot 95 procent noodzakelijk is om de klimaatverandering af te remmen. De transitie is daarnaast noodzakelijk omdat fossiele brandstoffen in snel tempo schaars worden, en uit geopolitieke overwegingen.

De energietransitie gaat gepaard met een ingrijpende verandering van het landschap. Konden we tot nu toe de fossiele brandstoffen discreet aanvoeren, in de toekomst zal onze energiebehoefte zich onloochenbaar aftekenen in de eigen leefomgeving, in de vorm van windturbines en velden vol zonnepanelen. De energielandschappen die ons ten dienste staan, liggen niet langer voorbij de horizon in Saoedi-Arabië en de Nigerdelta, maar bij ons om de hoek of op z'n verst op de Noordzee.

Over die ruimtelijke dimensie van de energietransitie ging het tijdens 'Energielandschappen'. Het was een dag van rekenen en tekenen, om de immense opgave voorstelbaar te maken en te oefenen met de mogelijke uitvoering. Terwijl het gewicht van de opgave als een donkere wolk boven de dag hing, bleef de toon toch behoorlijk licht. Het zal het 'ingenieursoptimisme' zijn, dat dagvoorzitter Paul Gerretsen in de zaal proefde. Het is een geclausuleerd optimisme dat ongeveer hierop neerkomt: het is een enorme en misschien wel krankzinnige klus, maar als je het van de zonnige kant bekijkt en slim puzzelt, en als je niet teveel tijd en energie verspilt aan gedoe, dan kunnen we het klaren.

Voorstelbaar

De enormiteit van de energietransitie is voor veel mensen nog bijna niet voor te stellen, en toch is zo'n voorstelling hard nodig. Tijd om te treuzelen is er niet meer, en om adequaat te handelen is een helder beeld van de opgave gewenst. Vandaar de denkoefening *Energie & Ruimte. Een Nationaal Perspectief* die op deze dag werd gepresenteerd door landschapsarchitect Dirk Sijmons.

Dit Nationaal Perspectief 2050 is een coproductie van Dirk Sijmons en een aantal bureaus met bij voorkeur typografisch ingewikkelde namen: FABRICations, H+N+S Landschapsarchitecten, POSAD Spatial Strategies, Studio Marco Vermeulen, NRGLab/Wageningen University en de Vereniging Delta-

metropool, terwijl de publicatie is vormgegeven door 75B. Gelijktijdig verscheen een special van het tijdschrift Blauwe Kamer over hetzelfde thema.

De eerste exemplaren van Energie & Ruimte werden plechtig overhandigd aan Donné Slangen (directeur Gebieden en Projecten, ministerie IenM) en Jack van der Hoek (gedeputeerde Noord-Holland). 'Het kabinet is nu aan zet', zei Slangen: 'Ruimte moet een plek krijgen in het energiebeleid.'

In de denkoefening is de complete energietransitie van Nederland tussen nu en 2050 zo eenvoudig en compact mogelijk samengevat. De opgave is gestroomlijnd tot de kerncijfers met een beperkt aantal variabelen. De uitgangspunten, doelen, aannamen en randvoorwaarden zijn zoveel mogelijk ontleend aan vastgesteld beleid, en als dat niet kon, blijven ze in de geest van het klimaatakkoord en binnen de marge van wat als technisch haalbaar kan worden aangenomen.

Het is een realistisch scenario, maar binnen de marges van het realisme zit het wel aan de optimistische kant; het neemt bijvoorbeeld aan dat 25 procent energiebesparing haalbaar is en in 2050 op 90 procent van de Nederlandse daken zonnepanelen zullen liggen. In dit onbeschroomde optimisme schuilt ook de polemiek. Wie aanhikt tegen de voorstellen, wordt uitgedaagd ze door andere te vervangen die tenminste evenveel energie produceren. Andere spelregels die Sijmons c.s. hanteerde, waren dat de energiewinning zoveel mogelijk op zee plaatsvindt, en dat het zonder kernenergie moet kunnen.

Kerncijfer: 1.965

De hoofdlijnen van onze energiecultuur blijken behoorlijk overzichtelijk te zijn. Nederland gebruikt op dit moment tussen de 3.000 en 3.500 petajoule (PJ) aan energie per jaar. In 2015 was het 3.087 PJ, en dat is in deze denkoefening als uitgangspunt genomen. De energie komt voor meer dan 90 procent uit de fossiele brandstoffen aardgas, aardolie en steenkool.

In 2050 moet het energieverbruik onherkenbaar van samenstelling en omvang zijn veranderd. De energie moet dan voor 90 procent uit hernieuwbare bronnen komen, en het totale verbruik moet flink omlaag. In Sijmons' scenario verbruikt Nederland tegen die tijd 2.165 PJ per jaar. Een deel van de besparing wordt bereikt door bewust beleid waartoe de overheid zich reeds heeft verplicht. Ook is een 'transitiebonus' ingecalculeerd: de energieverliezen die eigen zijn aan fossiele brandstoffen (warmteverlies, transport) verdwijnen. Helemaal zonder fossiele bronnen kunnen we waarschijnlijk in 2050 nog niet. In het Nationale Perspectief is een stelpost van 200 PJ fossiele energie opgenomen, circa 10 procent van het totaal, bedoeld voor de fabricage van onder meer staal, aluminium en cement.

Per saldo moet in 2050 dus 1.965 PJ worden gewonnen uit niet-fossiele bronnen. Ziedaar het kerncijfer van de energietransitie.

Windmolens op zee kunnen een deel van deze energie leveren. Er is veel ruimte maar het rendement van windenergie is relatief bescheiden. In het eerdere onderzoek '2050 – An Energetic Odyssey' (IABR, 2016) heeft Sijmons de mogelijkheden onderzocht om 25.000 grote windturbines op de Noordzee te plaatsen. Het Nederlandse deel zou jaarlijks 500 PJ kunnen leveren, oftewel een kwart van de totale behoefte van 1.965 PJ.

Er is dan nog circa 1.500 PJ te gaan. 'De kop is eraf', stelde Sijmons vast, maar er moet op land nog heel veel gebeuren.

Windenergie op het land kan 100 PJ leveren door opwaardering van bestaande windturbines, aanleg van nieuwe grootschalige parken, en de bloei van lokale windondernemingen. Zonne-energie kan

200 PJ verzorgen, mits alles uit de kast wordt gehaald: zonnepanelen geïntegreerd met infrastructuur (geluidsschermen, tussen de rails, in snelwegknooppunten), op vrijwel alle daken van het land, en op een enorm areaal aan ‘zonnevelden’ of ‘zonne-akkers’, bijvoorbeeld op landbouwgronden die door zoute kwel voor de landbouw onrendabel zijn geworden. Sijmons: ‘Voor een boer kan het verbouwen van elektriciteit interessanter worden dan het verbouwen van uien.’

Voorts kan er energie komen uit diverse warmtebronnen, zoals omgevingswarmte (170 PJ), restwarmte uit de industrie (200 PJ) en aardwarmte of geothermie (400 PJ). Bij geothermie wordt heet water van grote diepte opgepompt, benut voor verwarming en geretourneerd. Hoe dieper je boort, hoe heter het water is; op 2 km diepte is het 80 graden Celsius. Nog een mogelijke bron is ‘groen gas’, dat ontstaat uit vergisting van mest. Het is vooral interessant in delen van het land met een grote veestapel, zoals Friesland en Overijssel, en het kan mogelijk 50 PJ opleveren.

Er resteert in het Nationaal Perspectief dan nog een energiebehoefte van 317 PJ. Dat kan zo nodig komen uit biomassa. ‘Meer dan dat moet je niet willen’, waarschuwde Sijmons. Biomassa levert per hectare extreem weinig energie op, Nederland is er te klein voor, en dus moet de biomassa worden geïmporteerd. Bovendien: ‘Als je speciaal voor energiedoeleinden biomassa gaat telen, kost dat zoveel ruimte dat het frontaal in botsing komt met de wereldvoedselvoorziening.’

Ter aanvulling op de transitie zijn er nog andere manieren om het CO₂-gehalte in de atmosfeer terug te dringen. Urgent is de aanpak van de bodemdaling in veengebieden, die nu een grote bron van CO₂- en methaanuitstoot is (zie ook Kroniek #14). Ook is er de mogelijkheid van CO₂-opslag in de bodem, bijvoorbeeld op zee. In de rekenoefening is niet al te veel gespeculeerd op opzienbarende technische doorbraken in de toekomst, maar er is wel rekening gehouden met de mogelijkheid van energieopslag door middel van waterstofproductie. Om die reden heeft de elektriciteitsproductie een overmaat gekregen. Voor wie dacht dat het plaatje hiermee rond is, had Sijmons een domper: ‘Er zijn nog een paar harde noten te kraken: de scheepvaart en de luchtvaart.’

Zelfbewuste overheid

Maar de hardste noot is de *governance* van de energietransitie. De omschakeling moet op ieder schaalniveau gebeuren, van het individuele huis tot en met de wereldschaal, en geen enkele overheid of andere betrokkene kan het zich veroorloven weg te duiken. Wie doet wat? Wie leidt, coördineert of regelt alle afzonderlijke acties, wie brengt ze met elkaar in verband? Wat moet en kan de overheid doen, en welke overheid?

Het zijn vragen waar in Nederland tot dusver nogal omheen wordt gedrenteld. De overheid is lange tijd stil geweest, constateerde Sijmons, en we zijn achterop geraakt bij Duitsland en Denemarken. ‘Nederland heeft, eufemistisch uitgedrukt, een kennisachterstand opgelopen.’ Donné Slangen, van het ministerie, sprak het niet tegen. ‘We moeten de tijd nemen om na te denken, en daarna snelheid maken in de uitvoering. Maar we starten nu wel erg langzaam op. Tempo is belangrijk.’

Ook het bestuurlijke handwerk lijkt te stagneren, bij het verwerven van maatschappelijk draagvlak en bij het organiseren van effectieve bestuurlijke samenwerking. De opbouw van een radicaal nieuw energiesysteem zorgt voor bestuurlijke onwennigheid die nu al tot uitdrukking komt bij beslissingen over elektriciteitsopwekking door wind- en zonne-energie. En, voorspelt Sijmons: ‘Het benutten van warmte-energie is waarschijnlijk bestuurlijk nog ingewikkelder dan elektriciteit.’

Daarom strekt het Nationaal Perspectief 2050 zich ook uit tot een articulatie van de rijkstaak. Er zijn veel dingen die het rijk niet hoeft te doen, maar het moet wel doen wat niemand anders kan. Het rijk moet, betoogde Sijmons, een reële CO₂-prijs vaststellen, pakweg 175 euro per ton. Het kan daarmee

de transitie in beweging zetten: 'Zo kan de overheid de onzichtbare hand van de markt ertoe bewegen om groene handschoenen aan te trekken.'

Het rijk ontplooit zich idealiter als een *entrepreneurial state*, zelfbewust, sturend en innovatief, in het besef dat historisch gezien de meeste innovaties tot stand komen bij de overheid, of dankzij de overheid die nieuwe en nog onzekere ontwikkelingen financiert. Uiteraard moet het rijk over een lange termijn vasthouden aan zijn lange-termijndoelen, en het moet zichzelf en anderen experimenteeruimte gunnen. Het is goed dat het rijk initiatieven van onderop aanmoedigt, maar hierbij past het besef dat deze initiatieven in hun eentje niet voldoende zullen zijn om aan de maatschappelijke energievraag te voldoen. En het rijk moet opletten dat de energietransitie geen bron van sociale ongelijkheid wordt.

De energietransitie moet niet alleen als een technisch of financieel probleem worden behandeld, aldus Sijmons, maar ook als een maatschappelijke en culturele opgave. Bij zo'n culturele agenda zou een werkwijze in de traditie van de Duitse IBA (Internationale Bauausstellung) goed passen.

Gedrag en landschap

Dat was de klare lijn van de opgave, nu is het tijd om het in te kleuren. Dat gebeurt met een oneindig veel bonter palet aan kleuren, lijndikten en arceringen, en met een nog zoekende, oefenende pen.

De ruimtelijke dimensie van de energietransitie zal overal merkbaar zijn, betoogde Boris Hocks (POSAD), die meewerkte aan het Nationaal Perspectief. Zodra je energie wilt besparen, verandert er iets in je directe omgeving. Neem alleen al het energetisch inpakken van je huis. Als je in een rijtjeswoning woont, pak je dan de hele rij samen in, of doet ieder het op zijn eigen manier? Wat betekent dat voor het besparend effect, het uiterlijk en de manier van samenleven in de straat? En als je wilt besparen door je gedrag te veranderen, bijvoorbeeld door minder auto te rijden, hoe doe je dat? Kun je dichterbij je werk wonen zodat je kunt fietsen? Wat verandert er dan nog meer in je leefpatroon?

Er ontstaan directere verbanden tussen je eigen gedrag en de inrichting van het landschap: hoe zuiniger we zijn met energie, hoe minder windturbines of zonnepanelen er nodig zijn. Wat is dan onze keuze? Ruimtelijke gevolgen zijn er ook op andere schaal: als we meer elektriciteit gebruiken, is er een zwaarder netwerk voor elektriciteitsdistributie nodig, en dat heeft ruimtelijke effecten. Hocks: 'Je sleept grootschalig met energie, en je hebt dus ook grote structuren in het landschap nodig.'

Hocks schetste de verschillende vormen die de energietransitie kan aannemen. Het kan worden gezien als één samenhangend systeem, of als een verzameling van vele grotere en kleinere bewegingen, of als een combinatie van die twee. Energieprojecten kunnen van bovenaf of van onderop komen, en ze kunnen landschappelijk worden ingevoegd of een geheel nieuwe vorm op het bestaande landschap leggen. Er kunnen grote windparken komen, strak in het gelid of in lossere plukjes, maar er zijn ook kleinschalige ingrepen, zoals het elektrificeren van het busnet of het installeren van een coöperatieve dorpsmolen. Maar is die dorpsmolen nog even charmant als achthonderd andere dorpen er ook een nemen?

Een territoriale uitwerking kwam van stedenbouwkundige Marco Broekman, die verkende hoe de Metropoolregio Amsterdam (MRA) de transitieopgave kan benaderen. De vraagstelling is hier hoe de energietransitie kan worden verbonden met de voorgenomen bouw van 240.000 extra woningen tot 2040 en een even onstuimige groei van de bedrijvigheid. 'Hoe kan de energietransitie ook de agenda bepalen van andere programma's?'

Het wordt een enorme klus, daar in de metropoolregio, want tegen alle groei in moet het energieverbruik omlaag, van 230 PJ per jaar nu naar 176 PJ in 2040. En dat in een gebied met grootverbruikers zoals Tata Steel met 40 PJ per jaar (tweemaal alle Amsterdamse huishoudens) en de grote datacentra met 3,5 PJ (eenmaal Zaandam). De verkenning maakt duidelijk dat de MRA niet volledig zelfvoorzienend kan worden. Als alles op alles wordt gezet, is het maximale potentieel waarschijnlijk 142 PJ, dus nog ruim onder de vraag van 176 PJ. En dan zijn de echte megaverbruikers in de regio nog buiten de MRA-sommen gehouden: Schiphol (nu 230 PJ) en de scheepvaart (214 PJ).

Wat de MRA wel kan doen is een andere manier van planning aanleren. Het *transit oriented design* (TOD), waarin vervoerslijnen en knooppunten sturend zijn, moet worden vervangen door *energy oriented design* (EOD) waarin energiestructuren het ruimte-organiserend principe vormen. Voor het bestaand stedelijk gebied is een pluriforme en verfijnde aanpak gewenst, die rekening houdt met de verschillen tussen wijken uit verschillende perioden, tussen woonwijken en bedrijvengebieden, en hoogbouw en middelhoog- of laagbouw. Vanuit energieperspectief verandert de stadsplattegrond in een patchwork-kaart.

Oefenen

‘We moeten oefenen’, zei Marlijn Baarveld van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), naar aanleiding van het ontwerpend onderzoek *Energielinie* dat eerder deze maand op de Landschapstriënnale is gepresenteerd, en de open oproep ‘Nieuwe energie voor het landschap’ die de RCE samen met het Stimuleringsfonds voor de Creatieve Industrie heeft doen uitgaan.

Energielinie is een interessante oefening omdat de energieopgave hier is geprojecteerd op de UNESCO Werelderfgoed-gebieden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. De nieuwe opgave moest zich hier tot gevoelige cultuurhistorische waarden verhouden. Baarveld: ‘Als het in een Werelderfgoed-gebied kan, dan kan het ook elders.’

Baarveld wees erop dat de energietransitie in zekere zin teruggrijpt op een eerdere historische werkelijkheid. Veel van de karakteristieke Hollandse landschappen zijn in feite energielandschappen, die in de loop van eeuwen gevormd zijn door de winning van veen en turf, door het gebruik van hakhout en de bouw van molens. Het nieuwe energielandschap voegt zich in die reeks.

Wel neemt de snelheid van de veranderingen toe. Ook is er een belangrijke ontwikkeling in zichtbaarheid: eeuwenlang was het energiesysteem bovengronds zichtbaar, het kon een eeuw lang grotendeels ondergronds worden weggewerkt, en nu moet het weer bovengronds worden gerealiseerd. Hoe dat moet of kan, is ook vanuit cultuurhistorisch perspectief nog een zaak van oefenen, met nadruk op maatwerk.

Tegelijkertijd is het duidelijk dat het ruimtelijk ontwerp meestal niet het grootste probleem zal zijn, zo merkte Maarten Tas van het Stimuleringsfonds op: ‘Bij gemeenten en provincies blijft het vaak in plantoetsings- en juridische zaken steken.’ Ook gedeputeerde Jack van der Hoek lokaliseerde het grootste ongemak in de bestuurlijke sfeer, bij ‘de afstemming en regelgeving. Hoe maken we de combinatie van klimaat, woningbouw, mobiliteit, wat er in de ondergrond gebeurt; hoe bereiken we integraliteit?’

Dus vereist de energietransitie wellicht ook serieuze bestuurlijke en juridische transities.

Uit de deelsessies met regionale studies sprak evenzeer de behoefte om te oefenen en om al doende nieuwe werkwijzen en instrumenten uit te vinden. Het is een bonte waaier, met wisselende accenten op energieconcepten, participatie, landschappelijke inpassing en bestuurlijke *tools*.

Eén idee sprong eruit door z'n eenvoud en effectiviteit, en doordat het terloops de essentie van de energietransitie blootlegt. Bij alle aandacht voor de complexiteit van het nieuw te maken energiesysteem vergeten we soms waarom deze operatie noodzakelijk is, namelijk ter vervanging van het oude systeem waarvan we zeer afhankelijk zijn geworden maar dat onhoudbaar is. Dat oude systeem, gebaseerd op fossiele brandstoffen, is verslavend comfortabel – maar heeft het, afgezien van het opraken en het klimaat, ook nog andere nadelen?

Ja, zo maakte een dia duidelijk die in Parkstad Limburg de bestuurders doet opveren in hun stoel. De dia stelt de eenvoudige vraag: 'Hoeveel besteden wij nu met z'n allen aan energie?' Een rekensom leert dat de inwoners van Parkstad zo'n 500 miljoen euro per jaar uitgeven aan energie, voor hun woning, hun bedrijf en hun auto.

Een half miljard euro per jaar gaat nu het gebied uit, het vloeit weg naar Saoedi-Arabië of misschien het Shell-hoofdkantoor. Stel je voor dat we dat geld eens in eigen gebied konden houden... Zou de energietransitie dan zomaar kunnen verhuizen van de kolom Kosten naar de kolom Baten?

Verwijzingen:

Energie & Ruimte: http://deltametropool.nl/nl/energie_en_ruimte

Blauwe Kamer: <https://www.blauwekamer.nl/tijdschrift/2017/nr-3-2017/>

2050 – An Energetic Odyssey: <https://www.iabr.nl/en/projectatelier/atelier2050>

Energielinie: <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/energielinie-erfgoed-in-transitie>

Kroniek #12

Leven in een ander klimaat dan voorheen

5 oktober

‘Klimaat verandert jouw regio’, was het motto van de expertdag over klimaatadaptie en water op maandag 25 september. Onder deze titel werd het dramatische, wereldwijde verschijnsel van de klimaatverandering verbonden met de eigen woonomgeving. Terwijl we proberen om de klimaatverandering af te remmen, zullen we ons ook moeten aanpassen aan de verandering die al plaatsvindt, en die nog generaties lang merkbaar zal blijven. Wat is daarvoor nodig? Hoe kan het? Wie moeten het doen?’

De dag begon met een luchtige klimaatvoorspelling voor de komende 25 jaar, uitgesproken door de Haarlemse wethouder Cora-Yfke Sikkema en dijkgraaf Gerhard van den Top van het Waterschap Amstel Gooi en Vecht.

We gaan een mooie 25 jaar tegemoet, verwachtten ze, met een Frans klimaat en een bijpassende opbloei van de wijnbouw in Nederland. De chateaux in de Haarlemmermeer zullen zelfs hoger staan aangeschreven dan die in Frankrijk zelf, omdat daar de wijnen te zoet worden door de warmte.

Maar er worden ook grotere extremen in het weer verwacht, met forse regenbuien en felle stormen, afgewisseld met perioden van ernstige droogte. Er is dan een waterhuishouding nodig die hoosbuien en clusterbuien kan opvangen, en ook water kan bewaren voor droge tijden. In de steden kan 's zomers een levensbedreigende hitte heersen. Die hitte kan worden gedempt met de koelende werking van groene daken en binnenstedelijke wateropvang.

Deze toekomst is nu al begonnen, zei wethouder John Nederstigt van Haarlemmermeer in zijn welkomstwoord. Zijn polder wordt iedere dag met zoet water schoongespoeld om de verzilting tegen te gaan. De buien die voorspeld zijn voor 2050, komen nu al voor, en tegelijkertijd is er in de polder een watertekort. Ook de droogte is in de afgelopen dertig jaar al merkbaar toegenomen.

Nederstigt vroeg zich af of de landbouw over vijftig jaar nog dezelfde kan zijn als nu. ‘Boeren zijn gewend hetzelfde te doen wat ze vorig jaar deden, maar het is de vraag of dat vol te houden is. Gebeurt morgen hetzelfde als vandaag, of gaan we met zevenmijlslarzen vooruit?’

Hij waarschuwde dat we dergelijke vragen niet uitsluitend vanuit een economische logica moeten beantwoorden: ‘Besef dat wij onderdeel zijn van de natuur. Niet de economie leidt, maar de natuur. Daar kunnen we niet rücksichtslos mee omgaan.’

402,09

Na deze openingsbewegingen beklommen we de steile kliffen van de klimaatopgaven aan de hand van Gerard van der Steenhoven, directeur van het KNMI. Dat klimaatadaptatie een dringende opgave is, hoefde in dit gezelschap niet meer te worden betoogd, en daarom concentreerde hij zich op de toepassing van de specialistische KNMI-kennis op de ruimtelijke ontwikkeling.

De opwarming van de aarde sinds 1880 wordt veroorzaakt door een snelle en nog altijd voortgaande stijging van het CO₂-gehalte in de atmosfeer. De laatste CO₂-stand op het meetpunt Mauna Loa,

Hawaii, op 19 september 2017, is 402,09 ppm (*parts per million*). Tienduizend jaar lang schommelde het CO₂-gehalte rond 280 ppm, maar vanaf de Industriële Revolutie is het sterk aan het stijgen. Doordat CO₂ warmte in de atmosfeer vasthoudt, stijgt de temperatuur op aarde mee.

Het klimaatakkoord van Parijs is van groot historisch belang, betoogde Van der Steenhoven, en het werkt ook. De wereld verplicht zich met dit akkoord de CO₂-uitstoot met meer dan de helft terug te dringen – Europa met 80 tot 95 procent - om zo de temperatuurstijging onder de 2 graden te houden. Het is interessant te zien wat er gebeurt nu de Amerikaanse president Trump zich tegen het akkoord verzet: individuele staten, steden en bedrijven binnen de VS houden vast aan de afspraak en werken gewoon om Trump heen. Dat bewijst dat het menens is: ‘Het akkoord is geen wassen neus.’

Maar ook als het lukt om de CO₂-uitstoot voldoende te reduceren, blijft de CO₂ die nu in de atmosfeer zit, daar nog minstens honderd jaar. En dus blijft het reeds veranderde klimaat nog eeuwen lang bij ons, aldus Van der Steenhoven. We moeten in onze lange-termijnplannen uitgaan van een ander klimaat dan voorheen.

In dit veranderde klimaat doen zich vaker weersextremen voor. De afgelopen maand gaf hiervan wereldwijd voorbeelden. Terwijl een reeks Atlantische orkanen het Caraïbisch gebied en de VS teisterden, troffen minstens zo zware overstromingen India en Bangladesh. Dichter bij huis zouden we bijna de watersnoodramp in Livorno, Italië, over het hoofd zien. Allemaal in dezelfde weken.

Dergelijke extremen komen vaker voor dan vroeger, ze worden intenser en de schade die ze veroorzaken neemt toe. Ook groeit de kans dat meerdere vormen van natuurgeweld samenvallen; de aardbevingen in Mexico en de Caraïbische orkanen zijn elkaar ditmaal maar net misgelopen.

Hitte en droogte

Ook in Nederland worden de extremen scherper. Nu al zijn er driemaal zo vaak extreme buien als voorheen. We moeten de afvoercapaciteit en de veiligheid van ons watersysteem naar een nieuw, hoger peil brengen. Dat is een megaopgave die tegelijkertijd op iedere plaats maatwerk vereist.

Het KNMI heeft, samen met zijn internationale collega's in de World Meteorological Organization (WMO), zeer veel kennis die hierbij van pas komt. Maar het KNMI is er nog niet zo goed in om die kennis over te dragen aan iedereen die verantwoordelijk is voor stads- en landschapsontwikkeling, vond Van der Steenhoven. ‘Daar is nog veel te winnen.’

Een eerste instrument is de regionale ‘stresstest’ die met een computermodel de klimaatbestendigheid en waterrobustheid van een gebied berekent. Er bestaan meerdere van deze testen en sommige gemeenten en regio's hebben er al een uitgevoerd. Het is verstandig om de test te uniformeren, en overal uit te voeren.

Vervolgens kan het KNMI stedelijke klimaatscenario's maken, waarin de relevante factoren in kaart zijn gebracht, zoals het hitte-eiland-effect, hoosbuien, droogte en hittegolven. Ook wordt gekeken naar de samenhang tussen klimaatverandering en luchtkwaliteit.

De hittegolf is overigens het dodelijkste natuurfenomeen van Europa, zo benadrukten Van der Steenhoven en andere sprekers. In de top-tien van ergste rampen die het Rode Kruis jaarlijks opstelt, stonden in 2015 vier hittegolven. De Franse hittegolf uit dat jaar stond op de tweede plaats en werd in dodental slechts overtroffen door de aardbeving in Nepal.

Hitte zorgt voor slaapverstoringen en verslechtering van het cognitief functioneren, zo memoreerde Bart Poelman (GGD Kennemerland) de effecten op de gezondheid. Ook gaan mensen slechter

autorijden, met alle risico's van dien. Er zijn voorts indirecte gezondheidsrisico's: als de bodem opwarmt, dan warmen ook de waterleidingen op, en dat vergroot de kans op legionella.

Het omgaan met hitte moet daarom een vast onderdeel zijn van iedere klimaatadaptieve stadsplanning. Opwarming van de bodem kan worden tegengegaan met meer wateropvang en meer vegetatie, wat tevens kan bijdragen aan een prettiger leefomgeving.

Ook het droogteprobleem vereist veel aandacht, betoogde later op de dag Dolf Kern (Hoogheemraadschap van Rijnland). Niet wateroverlast maar droogte veroorzaakt, 'als een sluipmoordenaar', het leeuwendeel van de financiële schade.

Bijna terloops werd ook de kwaliteit van het drinkwater genoemd als een aandachtspunt.

300 mm

Met de twee instrumenten stresstest en stedelijk klimaatscenario helpt het KNMI bestuurders en ontwerpers om hun werk beter te doen. Maar daarnaast moet het besef doordringen dat het in een klimaat met grotere weersextremen onmogelijk (want onbetaalbaar) zal zijn om alle risico's uit te sluiten, aldus Van der Steenhoven.

Hij liet als illustratie de gevolgen zien van de hevige hoosbuien eind juli 2014. Op veel plaatsen in Nederland stonden de straten blank. Daar valt misschien in de toekomst iets aan te doen, maar dat geldt niet voor de nog veel extremere neerslag die op dezelfde dag vlak over de grens in het Duitse Münster viel, namelijk 300 mm binnen een etmaal. Zo'n bui kan ook in Nederland vallen, en we zullen moeten accepteren dat geen enkel afvoersysteem die massa water kan verwerken.

Ook hittegolven zijn niet volledig te vermijden, en dan moeten we voorbereid zijn om de gevolgen op te vangen. Bijvoorbeeld met een vroegtijdig waarschuwingssysteem. Meteorologen kunnen een hittegolf steeds eerder zien aankomen, al bijna twee weken in plaats van een paar dagen van tevoren. Met die kennis kan een *early warning*-systeem boeren, bejaardenhuizen en anderen voldoende tijd geven om voorbereidingen te treffen.

Overigens kan het nog extremer dan deze extremen. Terwijl nu wordt uitgegaan van een zeespiegelstijging van een meter, zou het door een versnelde afkalving van het Noordpoolijs ook 2,5 tot 3 meter kunnen zijn. Om nog te zwijgen van het vrijkomen van het broeikasgas methaan zodra de permafrost smelt. Dan komen we op weer een hoger *level* van noden en opgaven.

Concreet: als de zeespiegel twee of drie meter stijgt, wordt de afwatering van het IJ en het Noordzeekanaal bij de zeeluis van IJmuiden bijzonder lastig. Daar is nog geen oplossing voor, maar het is iets om de rest van de eeuw in het achterhoofd te houden.

Sneller en planmatiger

Voor de toepassing van deze kennis heeft het kabinet op Prinsjesdag het Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie uitgebracht, dat nu werd toegelicht door Sofie Stolwijk (IenM, Deltaprogramma).

Nederland moet in 2050 klimaatbestendig zijn, en alle maatregelen die daaraan meewerken moeten al vanaf 2020 een vast onderdeel zijn van het overheidsbeleid. Niet alleen bij het rijk maar bij alle overheidslagen, want het Deltaplan is geen rijksplan maar een nationaal plan.

Handelen is dringend nodig, want, aldus het plan: 'Als we niets doen, kan de schade in onze steden oplopen tot zo'n € 70 miljard in de periode tot 2050.' De huidige aanpak is niet voldoende. Het moet

sneller en planmatiger, aldus Stolwijk: 'We zijn voorbij de fase van alleen maar goede voorbeelden, iedereen moet aan de slag. De voorhoede kan voor blijven lopen, maar we willen dat ook het peloton en de achterblijvers aanhaken.'

Alle grote vraagstukken komen aan bod in het Deltaplan: wateroverlast, hittestress, overstroming en droogte. De doelen zijn samengevat in zeven ambities, die duidelijk maken dat het zware werk op lokaal en regionaal niveau moet plaatsvinden, terwijl het rijk zichzelf een lichte rol toebedeelt.

Ten eerste moeten we weten wat er aan de hand is. Daarom moeten in de loop van 2018 in heel Nederland regionale stresstesten worden uitgevoerd. Ten tweede moeten we het eens worden over de vraag welke risico's we willen uitbannen en welke we accepteren. In het Deltaplan ontbreekt een norm voor 'klimaatbestendigheid', omdat het rijk vindt dat die norm in dialoog moet worden vastgesteld. Dat moet in 2019/2020 zijn afgerond. Ten derde moeten overal in het land overzichten worden gemaakt van concrete plannen. Deze lokale uitvoeringsagenda's moeten in 2020 klaar zijn. Ten vierde moet de klimaatadaptatie niet als een geïsoleerde opgave worden uitgevoerd, maar zoveel mogelijk worden gecombineerd met andere opgaven, bijvoorbeeld de energietransitie en de circulaire economie. Er moeten dus liaisons worden gesmeed met 'meekoppelende belangen'.

In de vijfde plaats moet worden voorkomen dat iedere regio het wiel opnieuw uitvindt, onwetend van de vondsten van anderen. En dus komt er een platform 'Samen klimaatbestendig', bedoeld om kennis uit te wisselen. Ook is er een Stimuleringsprogramma Ruimtelijke Adaptatie, waaraan het rijk 1 miljoen euro per jaar bijdraagt, en een Kennisportaal Ruimtelijke adaptatie. Er zijn plannen voor een internationaal kenniscentrum, het Global Centre of Excellence on Climate Adaptation, te vestigen in Nederland. Van gemeenten en provincies wordt verwacht dat zij regionale stimuleringsprogramma's opzetten.

Ten zesde heeft het rijk de taak om te regelen en te garanderen dat dit alles ook echt wordt gedaan. Klimaatadaptatie moet worden geïntegreerd in Omgevingsvisies, misschien zijn er aanvullende wetten en regels nodig, en eventueel prestatierichtlijnen zoals bij het duurzaam bouwen. En tenslotte moet er een plan komen voor het handelen bij calamiteiten.

Het zwaartepunt ligt dus op lokaal en regionaal niveau. Maar het rijk beseft dat het zelf ook iets moet doen; hoe dat precies wordt georganiseerd, moet uiterlijk 1 januari 2018 duidelijk zijn. De structuur op nationaal niveau zal waarschijnlijk aansluiten bij de bijzondere organisatievorm die al voor het Deltaprogramma is uitgewerkt.

Waar zit de harde kant?

In de discussie konden veel zaken worden afgevinkt waarover iedereen het eens is. Klimaatadaptatie is geen zaak van overheden alleen, maar ook van beleggers, burgers en ngo's, die zich in een breed netwerk moeten verbinden. En dus moet de kennis ook in brede kring worden uitgedragen, aan gemeenteraadsleden, ondernemers en burgers. Burgers kunnen alleen al bijdragen aan een betere adaptatie door en masse de verharding in hun tuinen te verminderen.

Robbin Knuiers (Ruimtevolk) pleitte ervoor om met name water te gebruiken als een verbindend element tussen ruimte en klimaat. Harry Boeschoten (Staatsbosbeheer) wees op de waarde van een groenblauw netwerk 'dat als een nutsvoorziening alle huizen in stad en land verbindt'. Het ligt er voor een deel al, maar moet nog worden voltooid, en het kan goed aan de klimaatopgave worden gekoppeld.

Intussen moet er een groot financieel vraagstuk worden getackeld, want de waardeberekening van onroerend goed gaat nu nog uit van een levensduur die in deze tijden van klimaatverandering

waarschijnlijk bij lange na niet wordt gehaald. 'En dan heeft de volgende generatie een groot probleem', zo werd vanuit de zaal opgemerkt.

'Het is belangrijk om de vrijblijvendheid uit de adaptatieopgave te halen', zei een ander. Op dit punt was niet iedereen tevreden over de inzet van de rijksoverheid. Waarom komt het rijk zelf niet met een duidelijke definitie van klimaatbestendigheid? Is 1 miljoen euro per jaar voor een stimuleringsprogramma niet erg karig?

'Eén miljoen per jaar is een druppel op een gloeiende plaat', reageerde de Haarlemse wethouder Cora-Yfke Sikkema: 'In Haarlem zijn we alleen al 350.000 euro kwijt aan proceskosten. En dat is dan maar één gemeente.' Ook zij wenste meer inhoudelijke betrokkenheid van het rijk: 'Zet een stip aan de horizon die duidelijk maakt wát we moeten bereiken. Het hoe kun je dan aan ons overlaten.'

Een van de risico's voor een geslaagd adaptatieprogramma is het gelijktijdige voornemen om nog eens een half miljoen woningen te bouwen in West-Nederland, merkte Boeschoten op: 'Hoe verhoudt zich dat tot de vraagstukken van water, hitte en droogte? Het vereist strakke kaders van de overheid om de combinatie van klimaatadaptatie en zo'n grote bouwoperatie goed te laten verlopen, en die strakke kaders zie ik nog niet. De urgentie van de opgave vereist een stok achter de deur. Daarom: waar zit de harde kant?'

'Het is koorddanseren', zo viel Jandirk Hoekstra (vertrekkend Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit, Noord-Holland) hem bij: 'We moeten ruimte maken voor het watersysteem, op alle niveaus, terwijl we tegelijkertijd moeten bijbouwen en verdichten. Dat gaat niet vanzelf goed.'

Rainproof

De regionale ontwerpessies die onderdeel van deze expertdag waren, leverden goede aanzetten op, maar ook de indruk dat de klimaatadaptatie vorm moet krijgen onder gebrekkige randvoorwaarden doordat de organisatie gefragmenteerd is. Er klonk alom de wens om boven deze verbrokkelde werkwijze uit te stijgen.

'Binnenstedelijke watervraagstukken worden meestal binnenstedelijk aangepakt, buitenstedelijke opgaven worden buiten de stad aangepakt; er is weinig wisselwerking', zo werd na afloop van de sessie opgemerkt.

Een andere deelnemer zei: 'Het land is zo georganiseerd dat we bijna automatisch binnen ons eigen hokje blijven. Dat geldt niet alleen voor de verdeling tussen stad en land, maar binnen de stad ook voor de scheiding tussen stedenbouw en groenbeheer. Dat moet anders, en daarvoor moet de organisatie op de schop.'

Een vergelijkbaar voorbeeld: 'Amsterdam kent veel fantastische klimaatinitiatieven, zoals "Amsterdam Rainproof", maar die kunnen veel meer worden gekoppeld. Amsterdam ontbeert nog een samenhangscheppende klimaatvisie.' Er ontbreekt nog meer. Zo heeft de Metropoolregio Amsterdam geen woningbouwvisie, anders dan een kwantitatieve, sectorale doelstelling en een plancapaciteitskaart. Als een woonvisie ontbreekt, is het ook moeilijk om de woonvisie en de klimaatvisie af te stemmen.

Rolf Steenwinkel (Waterschap Amstel Gooi en Vecht) was blij dat het waterschap sinds kort ook mag meespreken in de metropoolregio: 'Wij kunnen vanuit onze kennis een verbinding leggen tussen stad en land.' Het is wel weer wonderlijk, aldus Steenwinkel, dat de gemeente Ronde Venen niet meedoet in de scenario's voor de metropoolregio, alleen omdat ze toevallig net over de provinciegrens in Utrecht ligt. Wie 'over grenzen wil kijken', zoals bestuurders graag zeggen, kan nog even vooruit.

Hoe 'the Dutch' het doen

Jandirk Hoekstra systematiseerde deze opmerkingen door te benadrukken dat de klimaatadaptatie een opgave is die door alle schaalniveaus heenloopt. 'Er wordt al snel gekeken naar de schaal van buurt en wijk. Daar zitten inderdaad belangrijke knoppen om aan te draaien, zoals het riool en de verharding. Maar je moet ook op de schaal daarboven toeslaan, de schaal van polders en regio's.

'Om Amsterdam als voorbeeld te nemen: daar moet je kijken naar het individuele huis en dak, naar buurt en wijk, naar de publieke ruimte in de wijk en de hele stad, naar de stadsranden en de overgang naar het buitengebied, naar het boezemsysteem. Er ligt ook nog een veenweidegebied binnen de gemeentegrens, Waterland, dat misschien een heel andere toekomst moet krijgen vanwege de bodemdaling. Stel je voor dat je dat gebied natter maakt, wat betekent dat voor de stad, voor hitte, koelte en recreatie? Veenweidecomplexen zijn een regionaal en zelfs nationaal probleem, dus moet het misschien samen met Purmerend.' (Voor de bodemdaling, zie Kroniek #14.)

Er klonk vanuit de sessies een 'pleidooi voor recentralisatie' voor zover de decentralisatie van overheidstaken tot patstellingen heeft geleid. Sommige onderdelen van het klimaatprobleem zijn te groot voor de gemeentelijke schaal, en een oplossing loopt dan stuk op de ingegraven posities in de lokale politiek. 'Daar is de hulp nodig van een nationale strategie.'

Dat het probleem ingewikkeld is, en de bestuurlijke orde ook, mag niet leiden tot een verbrokkelde aanpak, waarschuwde Hoekstra. Er is weinig tijd te verliezen: 'We hebben een lange adem nodig, dus moeten we snel beginnen en het lang volhouden.'

Deze nationale opgave heeft ook een internationale dimensie, zo werd vanuit de zaal opgemerkt: 'Heel de wereld kijkt mee hoe "the Dutch" het doen. Onze deskundigheid kan een exportproduct zijn, en we hebben mondiaal een maatschappelijke voorbeeldfunctie. Wat wij doen, kan ook relevant zijn voor de andere 500 metropoolgebieden ter wereld.'

Geld

Klimaatadaptatie kost onvermijdelijk veel geld. In zekere zin moeten we de achterstallige prijs betalen voor ruim een eeuw goedkoop profijt van CO₂-producerende fossiele brandstoffen. De adaptatie kan voor een deel worden betaald door hetzelfde geld dat we toch al moeten uitgeven, op een andere manier uit te geven. Maar er moet ook geld bij. Alleen al het aanpassen van alle kademuren in Amsterdam – een detail in het geheel van de klimaatadaptatie – kost al gauw een miljard, aldus Rolf Steenwinkel.

Hoeveel de klimaatadaptatie in totaal zal kosten, is nog niet helder. De summier financiële paragraaf van het Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie meldt dat de noodzakelijke kosten in de komende jaren duidelijk moeten worden. Voorlopig volstaat een eerste schatting van de kosten voor het rijk, de gemeenten en de waterschappen tot 2025. Wie deze cijfers optelt, komt tot een totaal van ongeveer 4 miljard euro tot 2025.

Eerder op de dag had Sofie Stolwijk geschat dat de schade tussen nu en 2050 zou kunnen oplopen tot 70 miljard euro als we niets aan klimaatadaptatie doen. Ook haalde ze Deltacommissaris Wim Kuijken aan, die schat dat preventieve maatregelen tot zeven maal goedkoper zijn dan het herstellen van schade na een ramp.

Uit de combinatie van deze twee cijfers volgt dat er voor de preventieve maatregelen die we klimaatadaptatie noemen, in totaal 10 miljard euro nodig zal zijn. Maar klopt dat? Het bedrag lijkt aan de lage kant, als alleen al de kademuren van Amsterdam een miljard kunnen kosten.

Helaas werd er op dit punt niet teruggekoppeld naar de actualiteit van de Amerikaanse orkanen. Vooral de gevolgen van orkaan Harvey voor Houston en omgeving zijn relevant. De metropoolregio Houston ligt in een kwetsbaar laagland aan de kust, telt 6,6 miljoen inwoners, en als het een afzonderlijk land was, zou de economie dankzij de zware industrie, de olie en de havens groter zijn dan die van Polen of Zweden. Het heeft, kortom, een zekere verwantschap met West-Nederland.

Schattingen van de schade die Harvey aanrichtte, lopen uiteen tussen 65 miljard en 190 miljard dollar. Een relatief kleine post daarbinnen is de verliespost van een half miljoen verwoeste auto's: circa 5 miljard dollar. Vlak na Harvey werden andere delen van de VS getroffen door de orkanen Irma (50 tot 100 miljard) en Maria (8 miljard dollar alleen al op Puerto Rico).

2017 is een uitzonderlijk hevig orkaanjaar, maar ook in andere jaren is de orkaanschade in de VS niet mals. Volgens cijfers van de Amerikaanse rekenkamer, CBO, veroorzaken orkanen in de VS een schade van gemiddeld 28 miljard dollar per jaar. In 2075 zal dit naar verwachting zijn gestegen tot 39 miljard per jaar; de helft van de toename wordt veroorzaakt door klimaatverandering, de andere helft door voortgaande ontwikkeling langs de kust.

Let wel, het gaat hier uitsluitend om schadebedragen na een ramp, en niet om investeringen bedoeld om het gebied voor de volgende keer beter te beschermen.

De Amerikaanse bevolking is ongeveer 20 keer zo groot als de Nederlandse, en de Amerikaanse economie eveneens. Vertaald naar Nederlandse proporties zou de Amerikaanse stormschade dus 1,4 miljard per jaar bedragen, oplopend tot 2 miljard in 2075. In werkelijkheid ligt de Nederlandse schade veel lager, zo meldde de NOS eerder dit jaar: 'Gemiddeld is de jaarlijkse stormschade in Nederland zo'n 50 miljoen euro.'

Toegegeven, de cijfers zijn niet volledig te vergelijken; maar de duizelingwekkende schadecijfers uit de metropoolregio Houston helpen onwillekeurig om onze eigen financiële sores en mores in perspectief te plaatsen.

Verwijzingen:

Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie: <https://ruimtelijkeadaptatie.nl/deltaplan-ra/>

Wim Kuisen: <http://edepot.wur.nl/338732>

Orkaanschade Harvey: <http://fortune.com/2017/09/20/hurricane-irma-harvey-damaged-cars/>

CBO: <https://www.thebalance.com/hurricane-damage-economic-costs-4150369>

Stormschade Nederland: <https://nos.nl/artikel/2159770-schade-door-storm-valt-verzekeraars-mee.html>

Kroniek #13

Het landschap vanaf de fiets

6 oktober

Fotograaf Yorit Kluitman fietste heel Nederland door en legde in 10.008 foto's het landschap vast volgens strenge, zelfgekozen spelregels. Het resultaat is een verbluffende catalogus van plat en strak in alle varianten die dit land te bieden heeft. Het boek 'Bicycle Landscape; Why the Netherlands Looks Like This' werd op maandag 25 september gerepresenteerd.

In mijn cd-kast staan drie delen 'Luisteren in het duin', met vogelgeluiden uit de Amsterdamse Waterleidingduinen. Ik heb het altijd een bewonderenswaardige prestatie gevonden dat de samenstellers het fraaie vogelgezag hebben geregistreerd zonder menselijke bijgeluiden, want elke keer dat ik in het gebied was, kwam er wel een vliegtuig van of naar Schiphol over, of hoorde ik autogeluiden in de verte. Ik neem aan dat opnamen met bijgeluiden met opzet zijn weggelaten; het resultaat is dat je het kenmerkende gezang van iedere vogel inderdaad uitstekend hoort, terwijl de drie cd's toch een wat vertekend beeld geven van hun habitat.

Dick Bruna

Aan die cd's doet het boek *Bicycle Landscape* van Yorit Kluitman mij denken. Kluitman besloot op een dag een rondje te fietsen om tot rust te komen, en deze rondjes groeiden gaandeweg uit tot het ambitieuze project om alle 388 gemeenten van Nederland vanaf de fiets te fotograferen.

Een fotograaf die zich zo'n omvattende taak stelt, moet zichzelf tegelijkertijd strenge beperkingen opleggen om het werk niet oeverloos te laten uitdijen. Dat deed ook Kluitman. Hij stelde twintig spelregels op waaraan zijn foto's moesten voldoen. Er mochten geen auto's in beeld komen, geen mensen, geen fietsen, geen verkeersborden, maar wel een weg, de horizon moest op 1/3, ½ of 2/3 van boven liggen, en ook de vlakverdeling en het licht moesten aan nauwgezette eisen voldoen.

In deze regels is de grafisch vormgever te herkennen die Kluitman van beroep is, en ook de romanticus die fietsend aan de stad ontkomt en een schoongewassen landschap zoekt. Met deze spelregels als filter wordt Nederland 'ontdaan van alle ruis', zoals gespreksleider Paul Gerretsen het samenvatte: 'Nederland zoals het is, of zoals wij denken dat het is, een land met grafische kwaliteit'.

'Het landschap van Dick Bruna', noemde Kluitman het zelf, 'een landschap van rechte banen en een cirkel.' Niets is gefotoshopt, verzekerde hij, hooguit heeft hij af en toe een horizon rechtgezet of de afdruk van vette vingers op de lens weggepoetst.

Kluitman moest soms lang wachten tot het landschap in de zoeker geheel aan de spelregels voldeed, vertelde hij. Dan reed er net een gele Jumbo-truck over de dijk, of stond er in de verte een man in een rood jack die eindeloos bleef treuzelen voor hij uit beeld vertrok. Kluitman maakte tal van prachtige foto's die toch genadeloos moesten sneuvelen in de selectie voor het boek, omdat er nog net het dakje van een bestelbusje boven een heg uitstak.

Toepassing

Terwijl Kluitman zijn 10.008 foto's schoot, vond hij een uitgever die er méér van wilde maken dan een fotoboek alleen. Zijn project werd geadopteerd door de Vereniging Deltametropool. Voor het boek werden tekstbijdragen gevraagd aan Adriaan Geuze, Wim Pijbes, Gerrie Andela, Timo de Rijk, Steven Fleming en Nancy Arkema over het Nederlandse landschap, over fietsen, en over beide.

Bicycle Landscape was hierdoor niet langer een autonoom fotoproject. Het werd ingebed in beschouwingen over het landschap, het kreeg betekenis vanuit het ruimtelijk vakgebied en het kreeg ook onwillekeurig een morele dimensie. Er zit een spanning tussen Kluitmans autonome project en de toepassing ervan als al dan niet exemplarisch beeld van het Nederlandse landschap. En met die spanning ontstaat er ruimte voor polemieken.

'Wonderlijk dat een vol land als Nederland ook zo leeg kan zijn', schrijft Gerrie Andela in haar bijdrage. Maar komt dat niet doordat Kluitman met opzet met zijn rug naar de volte is gaan staan? Of moet je constateren dat het land op deze foto's alleen in schijn leeg is, en dat het in feite tot op laatste vierkante meter boordevol maakwerk, ontwerp, regulatie, calculatie, hypotheek en beleid zit?

Is het beeld van een landschap zonder ruis eigenlijk wel representatief? Of, nog een andere invalshoek, is de leegte die je op fietsafstand van de stad in het Nederlandse landschap kunt ervaren, niet een van de grote kwaliteiten en vestigingstroeven van onze metropool?

'Dit boek zou eigenlijk bij alle Nederlandse ambassades ter wereld op tafel moeten liggen', vond Paul Gerretsen. Dat is geen slecht idee, maar de vraag is *als wat* het er moet liggen. Als inzichtelijke analyse van ons land en onze cultuur, als getuigenis van het befietsbare landschap, als wervingsmateriaal voor onze orderingsvaardigheid, als surrealistisch kunstwerk? Misschien in de eerste plaats als een introductie tot het mysterie van Nederland.

Fietslaboratorium

Het boek is ook geschikt voor praktisch gebruik, bijvoorbeeld als aanleiding om te spreken over de fiets als ordenend principe in de ruimtelijke planning. De fiets, net als mobiliteit in het algemeen, kwam er deze maand bekaaid af in het programma van de Landschapstriënnale; dankzij de presentatie van Bicycle Landscape werd die leemte enigszins goedge maakt.

Nederland heeft een sterke traditie in het denken over ruimtelijke ontwikkeling met de fiets en het openbaar vervoer als norm. Dat grijpt terug op het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) uit 1935, waarin de nieuwe stad zonder veel omhaal van woorden de maat kreeg van 'het naar aantal verreweg belangrijkste particuliere vervoermiddel, het rijwiel'.

De traditie is later voortgezet dankzij de Fietsersbond, en inmiddels staan steden als Amsterdam, Utrecht, Groningen en Leiden wereldwijd aan de top als machtige fietssteden. Nederland als fietsland is een *living lab*, waar we aan de andere metropolen in de wereld kunnen laten zien hoe de slimme *low-tech* mobiliteit van de fiets de leidraad kan zijn voor duurzaam en leefbaar stadsleven in de 21ste eeuw. Net als in ieder laboratorium gaan er in dit fietslaboratorium soms dingen mis, niet iedere proef slaagt, maar wezenlijk is dat we mijlenver voorliggen op de rest van de wereld.

Deze waarde van de fiets werd bij de presentatie toegelicht door Erik Tetteroo, adviseur voor stadsontwikkeling en duurzame mobiliteit. Hij liet de lege landschappen van Kluitman even voor wat ze zijn, en richtte zich op hun contramal: de fiets in de stedelijke omgeving. Niet het recreatieve toeren of wielrennen stond centraal, maar het alledaagse, utilitaire fietsen.

Nederland kan zich gelukkig prijzen met een uitgestrekt en goed verbonden stelsel van fietspaden in en buiten de stad: 'Het doet er zoveel toe dat we de infrastructuur voor elkaar hebben.' Ook de

polycentrische opbouw, met veel kleine steden in plaats van één uitgestrekte en aan elkaar gekoekte huizenplak, is een waardevol resultaat van vele decennia strenge ruimtelijke ordening. Het is nog altijd voor veel stedelingen mogelijk om binnen een kwartier de stad uit te fietsen.

En het kan nog beter. Tetteroo onderscheidde vier vormen van stedelijke ontwikkeling, met telkens een andere vervoerswijze als uitgangspunt. In een *car oriented development* (COD) is de auto leidend. De ruimtelijke vorm waartoe dit leidt is de *sprawl* die bekend is van Amerikaanse steden maar die ook steeds meer Europese varianten krijgt.

Daarnaast zijn er de *transit oriented development* (TOD) en de *bicycle oriented development* (BOD), die uitgaan van respectievelijk het openbaar vervoer en de fiets. Ze zijn beter voor compacte stadsvorming dan de COD, maar ze hebben elk een nadeel: openbaar vervoer is gebonden aan vaste lijnen en tijden en dus weinig flexibel, en de fiets heeft een beperkte actieradius.

De nadelen van TOD en BOD kunnen worden opgeheven door de krachten van de fiets en de trein te bundelen in een HOD, een *hybrid oriented development*. Nederlandse steden zijn voor het grootste deel prima befietsbaar: Tetteroo rekende voor dat dit voor de Metropoolregio Rotterdam Den Haag (MRDH) geldt voor 50 procent van het oppervlakte, waar 85 procent van de bevolking woont. Samen kunnen trein en fiets de auto in reistijd verslaan op afstanden tot 50 km, en dat geldt voor de bulk van het woon-werkverkeer.

De Nederlandse steden hebben dus een goede uitgangspositie voor een duurzame en energiezuinige mobiliteit. Een goede stedelijke structuur helpt tegelijkertijd mee om het landschap buiten de stad, het landschap van Yorit Kluitmans foto's, te ontzien.

Maar dan moeten trein, fiets en ruimtelijke ontwikkeling wel nog beter op elkaar worden afgestemd dan nu, aldus Tetteroo. Ook moet de komende bouw golf van misschien wel een miljoen nieuwe woningen kritisch worden beoordeeld op locatiekeuze. Er moet niet zomaar buiten de stad worden gebouwd, zoals bouwers vanwege de grondprijzen graag willen: voor hen is dat het voordeligst maar daarmee schuiven ze de lasten van de mobiliteit voor onbepaalde tijd af op de samenleving.

Dr. Jekyll & Mr. Hyde

Terug naar Bicycle Landscape. Hoezeer ik mijn drie cd's met vogelgeluiden uit de waterleidingduinen ook waardeer, soms zou ik willen dat er een vierde deel bestond, met daarop een bloemlezing van opnamen die vanwege hun bijgeluiden eerder zijn afgevallen. Dat kan een completer en rommeliger geluidsportret van het hedendaagse landschap opleveren; niet in plaats van de eerste drie cd's, maar ernaast.

Dat zou ik ook hier willen. Een tweede boek, dat net als Bicycle Landscape consequent vanaf de fiets is gecomponeerd, maar dan met foto's die één, twee of alle spelregels overtreden. Foto's met verkeersborden in beeld, auto's, Jumbotrucks, vuilniszakken, en met mensen in windjacks die lijken te zijn geleend van de foto's van Hans Eijkelenboom of Exactitudes.

De twee boeken zouden naast of tegenover elkaar kunnen staan, als schoongepoetst en vuilgelaten, rustgevend en lawaaiërig, voorbeeldig en brutaal, yin en yang, Dr. Jekyll en Mr. Hyde, een landschap dat zuiver zingt en een landschap als kakafonie.

Vormgever Pieter Vos van Bicycle Landscape had wel oren naar zo'n pendant: 'Het moet een beetje een rommelig boek worden.'

En nu het bestaande boek toch tot denkbeeldige boeken inspireerde, was er ook iemand die een derde boek voor ogen zag, waarin de vorige twee tot een synthese kwamen – ongeveer zoals dat met notitieboekjes gebeurde in de klassieke roman *The Golden Notebook* van Doris Lessing.

Een prachtig boek en mooie ideeën rijker sprong uw chroniqueur na afloop op zijn landschapstriënnalechroniqueursdienstfiets naar station Nieuw-Vennep, om zich in volmaakte HOD-stijl naar huis te spoeden.

PS

Pas later beseftte ik dat er eerder tijdens deze triënnale al een aanzet is gegeven tot een tegenhanger van Kluitmans werk, namelijk in het boek *The Noise Landscape* (zie Kroniek #5). Architect en hoogleraar Kees Christiaanse stuurde zijn studenten op pad in de ‘lawailandschappen’ rond Schiphol en andere grote luchthavens. Zij fietsten en fotografeerden door het gebied, net als Yorit Kluitman, met als cruciale verschil dat zij de ruis in het beeld niet vermeden, maar juist opzochten.

L: Yorit Kluitman, Landsmeer. Foto uit ‘Bicycle Landscape’

R: Lara Sciuto, Jan Peters, omgeving Schiphol. Foto uit ‘Noise Landscape’

Verwijzingen:

Bicycle Landscape: <https://www.naibooksellers.nl/bicycle-landscape-why-the-netherlands-looks-like-this.html>

Kroniek #14

Heel Holland zakt (en half Friesland en Flevoland)

7 oktober

Het lijkt op het eerste gezicht verbazingwekkend dat bodemdaling in veengebieden een urgent probleem is, want de bodem daalt al duizend jaar. Toch is het om meerdere redenen juist nu een dringende kwestie. Het College van Rijksadviseurs organiseerde hierover de themadag 'Bodemdaling in veengebieden' op dinsdag 26 september.

'Als je het onderwerp googelt, kom je heel veel melige termen tegen', constateerde Wijnand Bouw in zijn bijdrage aan de studiedag over bodemdaling in veengebieden: 'Zoals *Pappen en nathouden, Zak es lekker door*, en *Heel Holland zakt*.' Het laatste is zelfs de titel van een nationaal congres over veenbodemdaling dat in 2016 voor het eerst werd gehouden en op 9 november 2017 een vervolg krijgt. In dit rijtje past ook het *Platform Slappe Bodem*, een netwerk van overheden die direct met de problematiek te maken hebben.

De meligheid verhult niet dat het om een serieus probleem gaat; misschien komt de meligheid juist voort uit ongemak, omdat het probleem fundamenteel verbonden is met de Nederlandse landschapelijke identiteit. Het zit diep.

Dit moet, voor wie later inschakelde, even worden uitgelegd.

Pleisters plakken

Een korte geschiedenis van vijfduizend jaar slappe grond, uiteengezet door geoloog Gilles Erkens (Deltares), luidt als volgt. De rivieren voerden vierduizend jaar lang sedimenten aan die het deltagebied achter de duinen ophoogden, en op dat aanslibsel groeide veen. Het sponsachtige veenland kwam eeuw na eeuw steeds hoger te liggen, tot enkele meters boven zeeniveau.

Toen trokken mensen het gebied binnen. Ze maakten het veen begaanbaar door sloten te graven om het water uit de spons te draineren. Veen blijft bestaan zolang het onder water staat; zodra het aan zuurstof wordt blootgesteld, oxideert het, waarbij het inzakt en CO₂ afgeeft.

Om het zinkende gebied geschikt te laten blijven voor agrarisch gebruik, moest het waterpeil steeds verder omlaag, en dat vereiste steeds krachtiger middelen. Volstonden eerst greppels, later kwamen er dijken, molens en gemalen aan te pas. Telkens leverde dit op korte termijn resultaat op – er kon weer even worden geboerd – maar voor de lange termijn leidde het tot alsmaar diepere bodemdaling. Het maaiveld zakte tot meters onder zeeniveau.

In zekere zin is het probleem van de bodemdaling niet pas nu urgent, maar al die hele duizend jaar. Met de ontginning is een proces in gang gezet dat een ecologische ramp zou heten als het niet zo langzaam ging. Het is een lineair proces, het gaat alleen maar verder omlaag, en als er een remedie voor is, is die tot dusver niet gebruikt. Er waren alleen lapmiddelen die tijdelijk verlichting brachten.

Erkens: 'We hebben duizend jaar langs steeds één manier van adaptatie gehanteerd, waarbij we altijd achter de feiten aanliepen. We plakten pleisters op een wond die niet geneest.'

Maar dit proces heeft, met z'n sloten, dijken, molens en gemalen, ook de karakteristieke landschappen geschapen die nu als typisch Hollands of Fries worden gewaardeerd. Eerst werd er rogge verbouwd, en toen dat niet meer ging, kwam het gras dat beter tegen drassigheid kan. Er graasden melkkoeien en gaandeweg bloeide de kaasmakerij op als een methode om melk langer houdbaar te maken. Zonder bodemdaling had de beroemde Hollandse kaas niet bestaan – is het toeval dat de bekendste kaas, de Goudse, uit het gebied met de sterkste bodemdaling komt?

Rentmeester

‘Het landschap gaat ten onder aan datgene wat de identiteit ervan bepaalt’, merkte gastheer Berno Strootman (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, College van Rijksadviseurs) op: ‘Het agrarisch gebruik heeft het karakter van het landschap gevormd, maar is ook de oorzaak van de bodemdaling.’

Strootman noemde vijf redenen waarom het probleem nu drastisch moet worden aangepakt. De bodemdaling heeft tal van negatieve effecten, zoals zoute kwel in landbouwgebieden, funderingsproblemen bij bebouwing, en archeologische schade. Het gaat gepaard met een CO₂-uitstoot van 30 ton per hectare per jaar; samen stoten de veengebieden evenveel uit als twee miljoen auto's. Ook hebben de veengebieden een unieke cultuurhistorische betekenis; zij vormen internationaal gezien ons meest bijzondere landschap en zijn ook van economisch belang voor toerisme en recreatie. De aanpak kost veel geld, naar schatting 18 tot 22 miljard euro tot 2050.

En tenslotte, aldus Strootman: ‘Wij kunnen niet langer de boer met dit probleem opzadelen. Vanuit zijn bedrijfsbelang zal bij hem het kortetermijnbelang overheersen, bijvoorbeeld in de keuze om nog dieper te ontwateren, of innovatieve technische kunstgrepen toe te passen zoals onderwaterdrainage. Maar instandhouding van de veengebieden is ook een maatschappelijk belang, en dus een zaak van de overheid, die als rentmeester een langetermijntaak heeft.’

Het einde van het systeem

‘Fysiek naderen we het einde van het systeem’, vulde Erkens aan. Oftewel: je kunt lang doorgaan met het laten verdwijnen van het veen, maar op een gegeven moment is het gewoon op. De bodem daalt niet alleen door oxidatie, maar ook doordat er steeds meer en steeds zwaarder wordt gebouwd. De klimaatverandering verergert het probleem op twee manieren: veenoxidatie draagt bij aan CO₂-uitstoot en dus aan opwarming, en door de opwarming stijgt de bodemtemperatuur (nu 15 graden) waardoor het oxidatieproces verder wordt versneld.

Bovendien: ‘Wij weten nu beter hoe het proces van bodemdaling werkt. Wij hebben meer inzichten en technieken dan onze voorouders, en onze kennis verplicht ons te handelen. Wij zijn schuldig als we het probleem negeren.’

Ook ons inzicht in de kosten van bodemdaling is verbeterd. Voorheen bleven veel kosten verborgen, weggestopt in allerlei onderhoudsposten van gemeenten, provincies, waterschappen, woningcorporaties en wat dies meer zij. Naarmate deze verborgen posten beter in kaart zijn gebracht, wordt een complete maatschappelijke kosten-batenanalyse mogelijk.

De stapeling van problemen is nog niet ten einde. Bodemdaling en zeespiegelstijging leiden samen tot verzilting (zouter grondwater). De waterhuishouding in aangrenzende zandgebieden kan verstoord raken, bijvoorbeeld in het zuidoosten van Friesland en in de drinkwaterwinningsgebieden in de duinen. Kwetsbare en fijnmazige bodemsystemen lijden schade.

‘Het gaat niet vanzelf weg’, aldus Erkens. ‘De gebieden die in de komende decennia gaan dalen, zijn dezelfde die dat de afgelopen duizend jaar al deden.’ Op de kaart van de verwachte daling tot 2050 kleuren de vertrouwde delen van Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Friesland het donkerst, met als snel dalende nieuwkomer Zuidelijk Flevoland. De bodemdaling in de provincie Groningen heeft zoals bekend een andere oorzaak.

Battlefields

Terwijl de bodemdaling in een groot gebied plaatsvindt, is bij de aanpak maatwerk nodig, zo maakt Erkens duidelijk. In het hele gebied ligt een dikke plak veen in de ondergrond, maar het maakt veel uit wáár die veenlaag ligt: onder het grondwater, of erin. In het eerste geval komt er geen zuurstof bij het veen zodat het veen niet kan oxideren; daar treedt geen of nauwelijks bodemdaling op. In het tweede geval gebeurt dat wel.

In steden en dorpen is er een verschil tussen verhard en onverhard oppervlak, tussen de zinkende bodem en de bebouwing die dankzij de fundering gefixeerd is. In het Groene Hart zijn verzakkende stoepen die periodiek moeten worden opgehoogd een vertrouwd verschijnsel. De meeste problemen doen zich voor in stads- en dorpsbuurten van rond 1900, met hun ondiepe funderingen, karige ophooglagen en versteende straten. Erkens: ‘Daar komt alles samen. Dat zijn de *battlefields* van de klimaatadaptatie.’

Wijnand Bouw (Bosch Slabbers) liet er voorbeelden van zien uit het Groene Hart, uit grotere plaatsen als Gouda en Woerden en kleinere als Kanis. Elke twintig jaar, en soms veel eerder, is een herinrichting van de woonomgeving noodzakelijk omdat de bodem weer verder is gezakt terwijl de bebouwing op hoogte blijft. In individuele tuinen is te zien hoe bewoners om de zoveel tijd een extra trede toevoegen om de hoogte naar hun voordeur te overbruggen.

Landschapsarchitect Peter de Ruyter behandelde het ‘lage midden’ van Friesland als casus. Dit veengebied strekt zich uit van Dokkum in het noordoosten tot Lemmer in het zuidwesten, ingeklemd tussen het westelijke kleigebied en het oostelijke zandgebied. Het veengebied had vroeger een groot waterbergend vermogen, maar het is in hoog tempo ontwaterd en omgevormd tot een ‘biljartlaken’ voor de grootschalige melkveehouderij. Symbool van de jongste fase in deze verandering is de ‘Chinese Melkweg’, de enorme melkpoederfabriek voor de Aziatische markt die bij Heerenveen is neergedaald.

Het land zakt hier in hoog tempo, met 1 à 2 cm per jaar. In dit tempo is het veen in 2100 helemaal verdwenen. Dat betekent het einde van een van de drie karakteristieke Friese grondsoorten, klei, veen en zand. Vroeger bestond 10 procent van het gebied uit oppervlaktewater en nu nog maar 2 procent; dat maakt het steeds moeilijker om zware regenval kwijt te raken, maar ook om water vast te houden voor droge perioden. Friesland gaat dus veel waterproblemen van eigen makelij tegemoet. Daarnaast is er verlies aan landschapsdiversiteit, biodiversiteit, bodemkwaliteit en cultuurhistorie. Wat resteert is, dixit De Ruyter, ‘een badkuip’.

Peil en functie

‘Volgt de functie het peil, of volgt het peil de functie?’ Dat is al heel lang de centrale vraag in het landelijk gebied, aldus Hans van der Vlist van het Veenweideinformatiecentrum (VIC). In de loop van de twintigste eeuw is deze vraag verzeild geraakt in een links-rechts schema: rechts steunde de boeren die een lager peil wilden, links de natuurbeschermers die het peil hoger wensten. ‘En doordat rechts altijd een meerderheid heeft, werd het peil aangepast aan de agrarische functie.’

Nu is de vraag of deze tegenstelling kan worden overstegen: als het peil leidend wordt, en de landbouw moet volgen, is er dan een nieuwe toekomst voor de landbouw mogelijk? Het is een complexe afweging, want terwijl de boer behalve peilverlaging ook schaalvergroting wil, is het huidige landschap economisch juist interessant voor recreatie en toerisme; met de kanttekening dat de kleinschalige structuur duur is om te onderhouden.

De agrarische toekomst ligt mogelijk in de overstap naar 'natte' teelten, zoals lisdodde, cranberry's en algen, opperde Van der Vlist. Of in de introductie van andere soorten koeien die minder last hebben van een drassige ondergrond, en die een andere soort kaas zullen leveren. Zo'n overstap stuit echter vaak op een 'cultureel lock-in': veel boeren zijn tegen vernieuwing ook al zou die lucratief kunnen zijn, alsof ze de gevangenen zijn van hun eigen traditie.

Eiwittransitie

Voor Laag-Holland, het gebied ten noorden van Amsterdam, zocht landschapsarchitect Pieter Veen naar mogelijke agrarische transitie, waarbij hij aansloot op de landschappelijke kenmerken die onder meer samenhangen met de dikte van de veenlaag (zie ook Kroniek #8).

Veen onderscheidde vier scenario's waarvan twee goede perspectieven bieden voor het combineren van economie en landschap. Het scenario 'nieuwe teelten' is interessant in het licht van de 'eiwittransitie', met het doel om in het gebied minstens 50 procent plantaardige eiwitten te produceren in plaats van, zoals nu, 90 procent dierlijke eiwitten. Waterland zou als proeftuin kunnen dienen voor teelten als lisdodde, veenmos en kroosvaren. Het tweede scenario, 'korte ketens', wil een sterkere band smeden tussen de landbouw en de stad, niet alleen door de voedselproductie maar ook door verbindende fietsroutes en een uitnodigend voedselbos.

Twee andere scenario's lijken minder interessant als evenwicht tussen economie en landschap. Agrarische schaalvergroting is in sommige gebieden mogelijk, zij het niet in de veengebieden maar in de droogmakerijen; het veengebied zou dan geschikt zijn als hooiland en jongveeweiden. Tenslotte kan een gebied ecosystemendiensten aanbieden, in de vorm van natuurinclusieve landbouw.

Ook Peter de Ruyter zocht naar oplossingen voor het verschaalde veengebied, in zijn geval in Friesland. Hij wil de waterhuishouding verbeteren door een robuust systeem met tussenboezems, waterberging en wandelroutes, met ook hier natte teelten als lisdodde, geschikt als ruwvoer voor het vee in plaats van mais. De tussenboezems fungeren als buffer rond natuurgebieden en dragen bij aan de waterzuivering.

Klimaatschap

Een radicaal plan voor het veengebied kwam van Tim Kort, die ermee afstudeert aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam. Hij stelt voor de polder de Ronde Hoep om te vormen tot 'Klimaatschap Amstelland'. De polder is nu in gebruik bij boeren en afgesloten voor burgers, en de bodem zal tot 2100 nog met 60 cm dalen. Kort stelt zich niet tevreden met vertraging van de bodemdaling of met stilstand, maar wil binnen twintig jaar bodemstijging bereiken. Ook moet het gebied tegen die tijd CO2 opnemen in plaats van uitstoten.

Om dit te bereiken kijkt hij verder terug in de tijd dan de cultuurhistorische periode: hij haalt zijn inspiratie uit de natuurhistorie. Ooit, voordat de mens het gebied ontgon, groeiden hier bosveen, rietveen en kleiveen. Het zit nog in de onderlaag, en Kort wil het weer naar boven halen zodat de polder de omgekeerde weg gaat en opnieuw riet-, voedsel en bosmilieus zal herbergen. Dat wil hij bereiken door stedelingen de gelegenheid te geven tegen landbouwprijs een deel van het gebied te

kopen, op voorwaarde dat ze het gebruiken op een manier die CO2 opneemt in plaats van uitstoot, en die de bodem doet stijgen in plaats van dalen.

‘De burger krijgt de kans om het agrarisch landschap om te vormen naar een natuurlijk landschap’, aldus Kort. ‘Het gebied gaat van ontginning naar reginning.’ Nadat het agrarisch landschap verbonden is geweest met bodemdaling, wil hij bodemstijging realiseren in een ‘klimaatschap’, een begrip waarin klimaat, maatschap en landschap samenkomen.

Door juist de befaamde Ronde Hoep voor deze ontwerp oefening te kiezen, zet Kort de gedachten op scherp. Als de cultuurhistorie zo zeer samenvalt met de trage ecologische ramp, moeten we de cultuurhistorie dan wel koste wat kost koesteren? Of zouden we vooruit kunnen komen door nog verder terug te gaan?

Ruimte voor het Veen

Peter de Ruyter beperkte zijn voorstel niet tot Friesland, maar pleitte voor een nationaal gebiedsprogramma voor de veengebieden, onder de naam ‘Ruimte voor het Veen’, naar het succesvolle voorbeeld van Ruimte voor de Rivier. ‘We moeten samen op zoek gaan naar een nieuwe balans tussen melk en water.’

Net als bij Ruimte voor de Rivier zou er per gebied een plan moeten komen, maar wel in onderlinge samenhang en met een rijksoverheid die de plannen faciliteert. Je zou het ‘ruilverkaveling 2.0’ kunnen noemen, suggereerde De Ruyter. ‘De eerste ruilverkaveling had als motto: Nooit meer honger. Nu kan het motto zijn: Nooit meer landschapspijn.’

Ook anderen roepen het rijk op om actiever te zijn. ‘Het rijk missen we wel’, zei wethouder Hilde Niezen van Gouda, een van de steden met ernstige bodemdalingsproblemen die actief zijn in het Platform Slappe Bodem. Ook zij heeft behoefte aan een nationaal programma, maar dan voor het stedelijk gebied.

Gilles Erkens plaatste deze roep om actieve rijksbemoeienis in internationale context aan de hand van buitenlandse voorbeelden (Mississippi, New Orleans): ‘Uiteindelijk is het de federale overheid die ingrijpt, omdat de problemen te groot zijn voor het lokale en zelfs het regionale bestuur.’

Om te beginnen moet er meer kennis en data beschikbaar zijn. Het klinkt verrassend, maar zelfs in Nederland houdt het kennisniveau over bodemdaling niet over. Veel relevante gegevens ontbreken, en veel modellen zijn sinds de jaren tachtig niet bijgewerkt, aldus Erkens. De Nationale Informatievoorziening Bodembeweging (NIB) wil deze achterstand wegwerken.

Maar er moet meer gebeuren. ‘In Europees verband staat dit vraagstuk nog niet op de agenda’, zegt Erkens, en dus moet Nederland het op eigen kracht doen. ‘Wij zijn een rijk land; als wij het niet oplossen, lossen ze het nergens op. Wij kunnen, terwijl we onze eigen bodemproblemen onderzoeken en aanpakken, een *living lab* voor de wereld zijn. Maar dan moeten we ook royaal zijn, met onderzoeksbudgetten die passen bij de economische belangen die op het spel staan.’

Chefsache

‘U hoort het, deze problematiek gaat de regio te boven. Het is *Chefsache!*’, legde dagvoorzitter Ruben Maas voor aan Hans Tijl van het ministerie van IenM.

‘Daar ben ik het wel mee eens’, reageerde Tijl. ‘Het probleem gaat door alle schaalniveaus heen en het vraagt om verbinding met andere opgaven. Twee reacties zijn dodelijk: Er is geen geld voor, en:

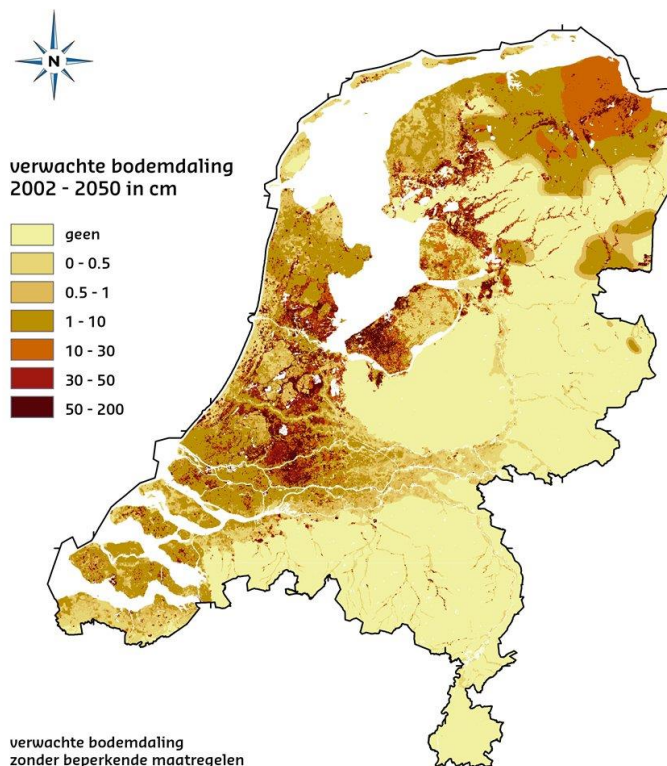

Daar gaan wij niet over. Daar moeten we van af. We gaan er met z'n allen over, en we barsten in Nederland van het geld. En als we niets doen, kost het nog veel meer. Helaas ging het politieke klimaat de afgelopen tijd de andere kant op. De overheid laat z'n land wegzinken en er is dus dringend actie geboden. We hebben te lang niets gedaan.'

Paul Roncken, landschapsarchitect en provinciaal adviseur in Utrecht, maakte tot slot de nog weinig comfortabele tussenstand op. 'Niemand heeft voldoende informatie, waardoor te vaak beslissingen worden gemaakt op emotionele gronden. Er zijn in de afgelopen vijftien jaar allerlei studies en projecten geweest, maar niemand heeft de uitkomst daarvan bijgehouden. Intussen zijn er andere krachten in het landschap aan het werk: terwijl wij het over het karakteristieke landschap en bodemdaling hebben, biedt een slimme ondernemer 3000 euro per hectare landbouwgrond om er een zonneweide van te maken.

'In die chaos leven we nu. We hopen op goede ideeën van ontwerpers, maar die ontwerpen zijn nog niet op niveau. Het zijn nog eerste ideeën, en de landschapsarchitectuur moet haar positie nog vinden.'

En dus: 'De zon moet nog gaan schijnen.'

Kroniek #15

Landschap, de volgende generatie

7 oktober 2017

De Landschapstriënnale 2017 is voorbij maar de toekomst begint: dat was de strekking van het Festival van het Landschap op de slotdag, zaterdag 30 september. De volgende generatie landschapsarchitecten, voor wie het volgende landschap het dagelijks werkterrein zal zijn, presenteerde zich op deze feestdag van de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur, NVTL. Een moment van overpeinzing en feest.

Het land leeft lang en mensen leven kort. Het landschap is een zaak van eeuwen, en zelfs snelle veranderingen duren decennia. Het landschap wordt niet alleen gebruikt en beleefd, maar ook gemaakt door mensen. En hoe voortvarend mensen ook te werk gaan, hoe ongeduldig we ook zijn, we zullen altijd rekening moeten houden met de lange adem van het land.

Iedereen die zich met het maakwerk van het landschap bemoeit, doet dat voor een korte periode, ook al is het een mensenleven lang. Het behoud, beheer, herstel en herontwerpwerk is dan ook een taak die van de ene generatie op de andere overgaat. Bij voorkeur blijft bij de wisseling van generaties ook de opgebouwde kennis van het landschap en het maakwerk bestaan, om telkens door nieuwe handen te worden benut.

Dit geldt voor boeren, burgers, bouwers, beleggers, bestuurders, beleidsmakers, terreinbeheerders, waterschappen, wetenschappers, journalisten, ontwerpers en ieder ander, en het geldt dus ook voor landschapsarchitecten. Elk van hen knoopt de dynamiek van het mensenleven vast aan de dynamiek van het land, en allemaal samen proberen ze, als het goed is, een mate van continuïteit te scheppen die recht doet aan het landschap dat niet alleen een lang leven achter zich heeft, maar ook een lang leven voor de boeg zou moeten hebben.

Pilgrim's Progress

De estafette van het werken aan het landschap lijkt op de pelgrimsreis uit het lied 'Pilgrim's Progress' van Procol Harum; een lied dat stamt uit 1969, en dat dus stokoud is naar menselijke termen, maar piepjong gemeten naar het landschap:

*I sat me down to write a simple story
Which maybe in the end became a song
The words have all been writ by one before me
We're taking turns in trying to pass them on*

Op die tocht moet de vergaarde kennis goed bewaard worden en beschikbaar zijn voor de volgende generaties. Dat geldt niet alleen voor individuele (vak)mensen, maar ook voor instituties, voor overheden en maatschappelijke organisaties. Verzorgen zij hun geheugen goed, in de vorm van archieven en overdracht, of laten ze het verslonzen? Dat is het vraagstuk van het institutioneel geheugen, een kwestie die op een ander moment aan de orde kan komen.

De reis kan alleen voortgaan als er telkens weer een nieuwe, gedreven generatie optreedt met liefde voor het landschap, nieuwsgierigheid naar de geschiedenis, een scherp oog voor het heden, en

ideeën voor de toekomst. In de loop van de Landschapstriënnale kwam het elan van de nieuwe generatie al een paar keer tot uitdrukking, tijdens de Summer School (zie Kroniek #4) en in de presentatie van het 'Klimaatschap' door Tim Kort (zie Kroniek #14). Op de laatste dag van september voegden zes jonge landschapsarchitecten zich hierbij die hun thema's en projecten presenteerden in een reeks van zogeheten *pecha kucha's*.

Zwartedozenlandschap

De zes presentaties waren losjes ondergebracht bij twee thema's, te beginnen met 'Gezond landschap'.

Peter Hermens nam de voedselketen als leidraad voor zijn onderzoek naar 'Het mysterie van het voedsellandschap'. De uiteinden van de keten zijn welbekend. Aan het ene uiteinde staat de boer die in de wei, op de akker of in een hightech stal poseert, aan het andere uiteinde de consument in de supermarkt, op de boerenmarkt of in de keuken. Eerder werkte Hermens aan het boerenuiteinde met het dataproject 'Boer en bunder' (zie Kroniek #3).

Maar de lange weg tussen deze fotogenieke uiteinden is vrijwel onzichtbaar. Hier ligt het 'zwartedozenlandschap' van de verwerkende industrie, de megadistributiecentra, de logistiek van container- en vriesvervoer. In deze uitgestrekte blinde vlekken van het landschap wordt 70 procent van het geld in de voedselsector verdiend. Er komt geen ontwerper aan te pas.

Stel je voor dat de héle keten als een ontwerpogave werd gezien, welke varianten zouden dan denkbaar zijn? Hermens onderscheidt vier scenario's, die zoals tijdens de triënnale vaker gebeurt in een matrix zijn ondergebracht: de grootschalige 'Organic Fantastic' en 'Supersize Me', en de kleinschalige 'Home Grown' en 'Silicon Valley'. De presentatie was te kort om ze alle vier uitgebreid te leren kennen – maar de blinde vlek zullen we niet meer over het hoofd zien.

Ongebonden beweging

Thijs Dolders is behalve ontwerper ook fanatiek hardloper en hij verbindt deze twee in het werk van zijn bureau Track Landscapes. Door vrij beschikbare data van tienduizenden hardloop- of fietsbewegingen in een *heat map* te vangen, maakt hij zichtbaar wat populaire en impopulaire routes zijn, en kan hij analyseren waarom. De kaart geeft inzicht in het gebruik van de stad door de groeiende populatie van individuele, niet aan een club verbonden sporters.

Zo kon hij opsporen waarom het Rembrandtpark in Amsterdam relatief slecht wordt gebruikt door hardlopers. Een cruciale schakel in het 'lange rondje' ontbreekt doordat er bij een herinrichting een waterpartij is aangelegd precies waar het pad zou moeten doorlopen. Ook zijn de rondjes net te kort voor hardlopers die van ronde getallen houden, zoals 3000 of 5000 meter. En in Den Haag werd duidelijk waarom fietsers massaal een onplezierige route kiezen, met veel verkeerslichten en fijnstof, en de veel rustiger parallelroute over het hoofd zien.

Deze bewegingsdata vormen een nieuwe kennisbron voor ontwerpers om een opgave te analyseren en een ontwerp oplossing te onderbouwen. Het raadsel van 'de gebruiker' wordt weer iets ontcijferd doordat de ratio zichtbaar wordt in wat voorheen grillig leek.

Huisarts

Cor Simon heeft duurzame stedelijke ontwikkeling als thema genomen, maar maakt minstens evenveel indruk met de wijze waarop hij zich presenteert. Hij noemt zich 'De huisarts van het

landschap' en legt hiermee een begrijpelijke parallel tussen de alledaagse geneeskunde en de heling die het stedelijk landschap nodig heeft.

De huisarts constateert eerst de symptomen bij de patiënt, stelt dan de diagnose, en komt met behandelingsvoorstel. De zes symptomen zijn: Stinkende stad, Infra-infarcten, Plastic (p)laag, De bloedende bodem, De dalende diversiteit, en Het koortsige klimaat. De diagnose: Gevaarlijke groei. De therapie: Gezonde gemeenschappen. En de zes behandelingen door landschapsarchitectuur: Geneeskrachtig groen, Sappige sponzen, Openbare ontmoetingen (als de meest effectieve antidepressiva), (Milieu)vriendelijke verbindingen, Eeuwig energie en een Circulair systeem.

Samen is dit een breed programma voor duurzame stedelijke ontwikkeling, waarvan de elementen vertrouwd zijn, terwijl ze toch verrassend en bijna onherkenbaar zijn door de opmerkelijke presentatie vol alliteratie, voorzien van prachtige illustraties van de stad als organisme. Het is, aldus Simon, 'duurzaamheid voor dummies'.

Poelen

Ook het tweede thema, 'Migratie en identiteit', leende zich als paraplu voor uiteenlopende projecten, waarin migratie als thema duidelijk herkenbaar is terwijl de ontwerpers liever wegblijven van het fixeren van 'identiteit'.

Robert Kruijt (Arcadis) bracht tijd door in het grote vluchtelingenkamp Zaatari in Jordanië, waar duizenden vluchtelingen uit het nabije Syrië verblijven. Het is in korte tijd ontstaan, en toch zijn in de stedenbouwkundige structuur al verschillende fasen te onderscheiden. Vrijwel alle vluchtelingen komen van het Syrische platteland, afkomstig uit een groen en vruchtbaar landbouwgebied.

Het is goed mogelijk dat het kamp nog jaren zal bestaan, maar het mag desondanks niet de schijn van permanentie krijgen. Niet voor niets ligt het in een kaal en guur gebied; het is voor Jordanië en de internationale donoren niet de bedoeling dat mensen hier willen blijven. Een gevaarlijke consequentie is dat er geen geld wordt gestoken in infrastructuur, bijvoorbeeld in een goede behandeling van afvalwater. Het water verzamelt zich in smerige poelen, die zo diep zijn dat er al kinderen in zijn verdronken.

Kruijt wilde samen met de bewoners de leefomstandigheden verbeteren. Zij bleken nauwelijks geïnteresseerd in de toekomst van het kamp: hun hart is thuis in Syrië, niet hier. Toch wist Kruijt een aantal van hen te activeren door een beroep te doen op hun landbouwvaardigheid. Op kleine schaal gebruikten ze het afvalwater om grijswatertuinen aan te leggen en te irrigeren, zodat er, op piepkleine schaal, planten zijn gaan groeien in de woestijn. De poelen zijn verdwenen.

Poldernederzetting

Stel je voor dat er in Nederland snel huisvesting moet komen voor een groot aantal binnenlandse ontheemden, hoe zou je dat doen? Die vraag stelde Charlotte van der Woude (MTD Landschapsarchitecten) zich. Door de aanleiding vaag te laten, bleef de beladenheid met oorlog of ramp achterwege, en kon ze zich op de ruimtelijke ontwerpogave concentreren. Hoe maak je in een hoog tempo een volwaardige nederzetting in het leegste deel van Nederland, de Flevopolder?

Ze ontwierp haar instant-dorp op een aantal langgerekte stroken, waarvan telkens twee stroken worden bebouwd en één opengelaten om er een gemeenschappelijk voedselbos te planten. Iedere bewoner mag een eigen huis bouwen, dat na verloop van tijd kan worden uitgebreid met een kas. Het voedselbos is, aldus Van der Woude, 'een *tool* om een gemeenschap te creëren'.

De nederzetting komt op de plaats van een van de tien dorpen die de polder in het oorspronkelijke ontwerp zou krijgen; in het uiteindelijke plan was dit teruggebracht tot drie. In Van der Woude's visie kan er in drie jaar tijd een volwaardig dorp groeien. Wat tijdelijk begon, kan eventueel vloeiend overgaan naar een permanente status.

Impuls

Michaël Rouwendaal (MDL) koppelt twee vraagstukken in het Oost-Groningse Bellingwolde aan elkaar. In dit krimpgebied lopen dorpen leeg en staan imposante boerderijen te verkommeren. Tegelijkertijd heeft het gebied een traditie in het opvangen van asielzoekers. Wat wordt er mogelijk als die twee worden gecombineerd?

Rouwendaal stelt voor om twee aangrenzende boerenerven te kopen en twee nieuwe boeren als kwartiermakers aan te stellen. De monumentale boerderij op het ene erf wordt in fasen gerestaureerd en krijgt een gemeenschapsfunctie. De schuur op het andere erf wordt gesloopt en vervangen door een blok woonkubussen voor asielzoekers. Op de erven komen fruitbomen, later kunnen kassen op het dak worden gebouwd.

Het asielzoekerscentrum ontwikkelt zich hier geleidelijk, niet als een *Fremdkörper* maar vanuit de vertrouwde ruimtelijke vormen van het dorp. Terwijl het onderdak aan asielzoekers biedt, geeft het ook een impuls aan het dorp, een impuls die ook doorwerkt nadat het centrum eventueel weer is vertrokken.

Portefeuille

Zes presentaties en twee thema's zijn onvoldoende om algemene uitspraken over de volgende generatie ontwerpers op te baseren. Duidelijk is dat het aan ontwerpkracht en inventiviteit niet ontbreekt en dat er vanuit verschillende bronnen nieuwe perspectieven, informatiesoorten en technieken worden ingebracht. Er is een voorliefde voor beweeglijkheid en tijdelijkheid, al is het maar om via de tijdelijkheid de beperkingen van starre regels te ontwijken en zo nieuwe ontwikkelingen en verrassingen mogelijk te maken.

'Hebben jullie het thema voor jullie onderzoek zelf gekozen, of was het een opdracht?', werd vanuit de zaal gevraagd. Het bleek een wisselwerking van beide te zijn: de jong ontwerpers waren gefascineerd door een onderwerp, verdiepten zich erin, en er bleek ook behoefte te zijn aan hun aldus verworven kennis en vernieuwende inzichten.

'Ik wil het zelf, en steden zien de urgentie', zei Cor Simon. Thijs Dolders had dezelfde ervaring: 'Steeds meer mensen sporten individueel, buiten verenigingsverband, en gemeenten willen daar iets mee.' Ook Peter Hermens, die onlangs voor de gemeente Stadskanaal een zonnevisie schreef zodat de gemeente kan reageren op bedrijven die in Oost-Groningen zonneweiden willen aanleggen: 'De vraag is er, en als ontwerper kun je het verdiepen en het slimmer en beter maken dan de standaard.'

Hermens: 'Er is in de samenleving de wil om met deze thema's aan de slag te gaan, omdat men de noodzaak inziet, maar er is nog een gebrek aan ideeën. Als je als ontwerper wel ideeën hebt, dan heb je een zichzelf vullende orderportefeuille.'

En daarna was het nog lang feest op Landgoed Kleine Vennep.

Verwijzingen:

Institutioneel geheugen: <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2006/01/01/institutioneel-ontwerp>

Peter Hermens: <http://werkendlandschap.nl/>

Thijs Dolders: <http://www.track-landscapes.com/>

Cor Simon: <https://www.linkedin.com/in/cor-simon/?ppe=1>

Robert Kruijt: <http://www.landscape-architects.nl/en/team/robert-kruijt>

Charlotte van der Woude:

<http://www.mtdls.nl/nl/bureau/medewerkers/q/id/18/name/charlotte-van-der-woude>

Michaël Rouwendaal: <http://www.md-l.nl/nl/bureau/mensen/michal-rouwendaal/>

Kroniek #16 tevens epiloog

De Landschapstriënnale als kraamkamer van nieuwe concepten

Fred Feddes, Paul Gerretsen, Rob van Aerschot, Eric Luiten

De Landschapstriënnale 2017 agendeerde de Grote Ruimtelijke Opgaven die tussen nu en 2050 moeten worden verzoend met het karakteristieke en intensief benutte Nederlandse landschap. Ieder thema, van energietransitie tot voedselvoorziening, van klimaatadaptatie tot *leisure*, vertelt een rijk en complex verhaal, vol prikkelende gedachten en open einden. Alle thema's samen bieden complexiteit in het kwadraat. Dat schreeuwt om een overzicht op hoofdlijnen en een handreiking aan hen die er verder mee moeten of willen.

Het waren grote thema's die tijdens de triënnale aan de orde kwamen, en ieder thema nam hetzelfde grondgebied weer op een andere manier onder handen. Dat gebeurde in parallelle sessies; op dinsdag spraken andere mensen over toerisme en recreatie dan degenen die 's maandags 'het eetbare landschap' hadden doorgenomen, en opnieuw een ander gezelschap nam op vrijdag de toekomstige energievoorziening ter hand. En telkens werd het vraagstuk, of de oplossing, geprojecteerd op dezelfde kaart van Nederland.

Maar omdat er maar één Nederland is, zullen alle thema's, opgaven en claims vroeg of laat in elkaar moeten worden geschoven. Hoe dat moet, hoe dat kan, daarop bestaan op dit moment nog slechts aanzetten tot antwoorden. Als afsluiting van de landschapstriënnalekronieken wil ik samen met een paar andere gangmakers van het programma een wat ingekleurd beeld schetsen van het komende tijdperk van de Grote Opgaven.

Stapeling

Nederland staat voor een stapeling van grote maatschappelijke en ruimtelijke uitdagingen. Deze opgaven zijn wezenlijk anders dan in de vorige eeuw. Toen was de hoofdvraag hoe de groei van de bevolking, van de economie, van de welvaart, van de mobiliteit, eigenlijk de uitbreiding van alles, ja zelfs van het vasteland zelf, een goede plaats kon krijgen binnen het beschikbare territorium.

Kenmerkend was, vijftig jaar geleden, de doelstelling van de *Tweede Nota over de ruimtelijke ordening*: 'Zolang een volk groeit en zich economisch en cultureel ontplooit, heeft dat zijn weerslag op de inrichting van het land; omgekeerd is een voortdurende aanpassing van de ruimtelijke structuur een voorwaarde voor een goede ontwikkeling van de samenleving.'

Nu zijn we in een andere situatie gekomen met een ander toekomstperspectief. Het zwaartepunt ligt niet langer bij het ruimtelijk herbergen van voortgaande groei vanuit een vanzelfsprekende basiszekerheid, maar bij een ingrijpende omvorming, een transformatie die ook de vroegere vanzelfsprekendheden en zekerheden niet onberoerd zal laten.

Neem nu de onzekerheid over het klimaat waarin wij leven. Het klimaat is niet langer het stabiele basisgegeven dat we ooit tijdens de aardrijkskundeles leerden kennen. Het klimaat blijkt een dynamische grootheid die, net als de bodem of het water, onder menselijke invloed in snel tempo en met onzekere gevolgen verandert. De mens verandert het klimaat door grote hoeveelheden CO₂ en andere warmtevasthoudende gassen in de atmosfeer te lozen. Per saldo warmt de aarde hierdoor op, en per gebied kunnen de concrete gevolgen sterk uiteenlopen.

Een hogere zeespiegel, grilliger weer, sterkere extremen, heviger stormen, toenemende hitte en droogte, plaatselijk juist verkillend: de precieze aard van de veranderingen zullen we in de komende decennia steeds beter leren kennen. Duidelijk is dat ze niet alleen vérstrekkende gevolgen zullen hebben voor de natuur, maar evenzeer voor de menselijke samenleving overal ter wereld, met inbegrip van het precisie-uurwerk van de verstedelijkte delta die we als Nederland kennen.

Het is noodzaak, en wijs beleid, om alles te doen wat deze klimaatverandering kan afremmen. Tegelijkertijd moeten we de leefomgeving aanpassen aan de klimatologische veranderingen en verstoringen die nu al onomkeerbaar optreden. Over de eerste taak, mitigatie, zijn wereldwijd afspraken gemaakt in het Klimaatverdrag van Parijs uit 2015. Deze afspraken zijn bedoeld om *verdere* klimaatverandering te stoppen, maar intussen is het klimaat reeds veranderd, op een manier die nog eeuwen voelbaar zal blijven. De tweede taak heet klimaatadaptatie. Die is noodzakelijk om in de gewijzigde fysieke omstandigheden onszelf en onze welvaart te behouden.

Klimaatmitigatie en klimaatadaptatie zijn twee Grote Opgaven waarvan de twintigste eeuw nog geen weet had. Ze kennen geen precedent. We moeten alle kennis, middelen en wilskracht die we hebben mobiliseren en er nieuwe aan toevoegen, om deze opgaven effectief en zonder schade aan te pakken. En dan zijn dit nog maar twee van de Grote Opgaven.

Minstens zo ingrijpend is de Grote Opgave van de energietransitie. We moeten omschakelen van een energiesysteem waarin meer dan 90 procent van de energie uit fossiele bronnen (steenkool, olie, gas) komt naar een systeem waarin dit minder dan 10 procent zal zijn, terwijl de rest uit duurzame bronnen komt. Het betekent dat de energiestromen niet langer discreet zijn weggewerkt uit het landschap, maar prominent zichtbaar zullen zijn. En omdat geen enkele energievoorziening zo gemakkelijk zal zijn als de fossiele brandstoffen waarmee we onszelf een tijdlang konden verwennen, zullen we ook efficiënter en minder verspillend moeten worden.

De bodemdaling in de veengebieden van het lage deel van Nederland is al duizend jaar gaande, als gevolg van de menselijke ontginning, maar begint nu toch echt nijpend te worden. Ook dit is een Grote Opgave, die op een fundamenteel niveau in ons landschap ingrijpt. Andere Grote Opgaven betreffen natuur en biodiversiteit (hoe kunnen we het verlies aan natuurwaarden stoppen), voedselvoorziening (hoe kunnen we meer voedsel dichterbij produceren met een kleinere 'foodprint' elders in de wereld), circulaire economie (hoe kunnen we kringlopen sluiten zodat we minder op eindige grondstofvoorraden interen), en mobiliteit (hoe kunnen we bewegingsvrijheid behouden met minder energetische, landschappelijke en gezondheidslast).

Ook willen we welvaart en welzijn op peil houden, en dus de economische structuren die tot dusver bestaan bij de gratie van gegarandeerde en onbelemmerde energiestromen – dat is een enorme

opgave in combinatie van de genoemde energietransitie. We willen aangenaam wonen, we willen ons kunnen ontspannen, en we willen ook in de toekomst grote aantallen toeristische bezoekers van over de hele wereld verwelkomen en vermaken.

Samen vormen deze opgaven een indrukwekkende stapeling. Ze verschillen van de kwantitatieve groeivraagstukken uit de twintigste eeuw. Nu gaat het niet in de eerste plaats om het accommoderen van het nieuwe, maar om het behouden van het bestaande levenspeil. En om niet te vervallen tot een louter defensieve houding is op al deze terreinen een fundamentele, kwalitatieve verandering nodig, een transitie. Naast de energietransitie kunnen we spreken van een voedseltransitie, een mobiliteitstransitie, een woontransitie, enzovoorts. Het betekent dat we de functie, de betekenis, de waarde, en de praktijk van tal van onze bezigheden diepgaand moeten doordenken en veranderen.

Al deze opgaven spelen door alle schaalniveaus heen. Iedereen heeft er thuis, in het eigen leven, mee te maken, terwijl ze tegelijkertijd per streek, dorp en stad spelen, landelijk, in Europees verband en wereldwijd. Deze schaalniveaus passen niet keurig als ringen om elkaar heen, maar kunnen kriskras over elkaar heen schuiven.

Leven in onzekerheid

Het leven wordt er, kortom, de komende tijd niet overzichtelijker op. De zekerheden die onze ouders en grootouders in de twintigste eeuw hebben geconstrueerd, zijn geen zekerheden meer. Dat geldt voor sociaaleconomische waarden als een vaste baan, uitzicht op een verzorgde oude dag en een betere toekomst voor onze kinderen, maar ook voor nog elementairder omstandigheden als klimaat, energie en de bodem onder onze voeten. Het is niet ondenkbaar dat de generaties van de twintigste eeuw op krediet hebben geleefd en dat de Grote Opgaven van nu neerkomen op het vereffenen van de nog openstaande rekeningen van toen.

Ongeacht of we optimistisch of pessimistisch zijn over ons vermogen om deze grote klus te klaren, duidelijk is dat we voorlopig zullen 'leven in onzekerheid', zoals de van oorsprong Poolse socioloog Zygmunt Bauman omschreef. Onzekerheid kenmerkt de menselijke conditie op dit moment, en als we nieuwe zekerheden willen, zullen we die vanuit deze conditie moeten opbouwen.

Sommige mensen juichen deze onzekerheid toe. Zij gedijen bij de dynamiek en ze raken erdoor geïnspireerd tot engagement, ondernemerschap, innovatie en avontuur. Voor anderen is dezelfde onzekerheid beangstigend, vooral als ze weinig hebben om op terug te vallen. Voor hen is het belangrijk om houvast te vinden. Die kunnen ze zoeken in een defensieve of escapistische houding of in nieuwe vijandbeelden. Maar kan dit verlangen naar zekerheden ook een kracht ten goede zijn, een kracht die bijdraagt aan het maatschappelijk slagen van de grote transitie?

Ook dat is een Grote Opgave. We moeten nieuwe, duurzame zekerheid scheppen, en we moeten het samen doen. In onderling vertrouwen, gebruikmakend van de betrokkenheid van burgers en de kennis van deskundigen, en alert op nieuwe vormen van ongelijkheid en ongerechtigheid die als bijproduct opduiken. De grote opgave is het gezamenlijk bouwen aan vertrouwen in de toekomst.

Zulk vertrouwen in de toekomst is er niet zomaar. De bijeenkomsten tijdens de Landschapstriënnale 2017 werden sterk gekenmerkt door ‘ingenieursoptimisme’: het kan, misschien krap-aan, maar het kan, dat was de overheersende teneur. De techniek en het ontwerp zullen niet de grootste hindernissen zijn in de realisering van de transitie. Zorgelijker zijn de risico’s van maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit, niet alleen lokaal en nationaal, maar ook wereldwijd. We kunnen de toekomst maken maar ook kapotmaken – wie aan de toekomst werkt, moet dat risico kennen en er een antwoord op hebben.

Compendium Nederland 2050

Tijdens de Landschapstriënnale 2017 kwamen bijna alle Grote Opgaven voor het voetlicht, en als chroniqueur mocht ik er in de voorgaande vijftien afleveringen over berichten. De oogst van deze bijeenkomsten kan worden gezien als een compendium (in ruwbouw) van het ruimtelijk programma voor Nederland anno 2050. Hier gaat het over, de komende jaren, inzake de inrichting en het gebruik van ons land en water.

De lange reeks thematische bijeenkomsten overziend, valt het mij op dat er telkens drie vragen aan de orde kwamen, vaak ook in deze volgorde: wat, hoe en wie.

Ten eerste: wat moet er gebeuren? Dat is de uiteenzetting van de Grote Opgave zelf. Dat gebeurde doorgaans indringend en met kennis van zaken, zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin. Het besef van urgentie was groot, en ook het gevoel van bezorgdheid en ongeduld: we hebben geen tijd te verliezen.

Ten tweede: hoe doe je dat? Hoe laat je die Grote Opgave landen in het landschap? Dat is de ontwerpvrage, en er kwam in de loop van de maand een bijzondere rijke en bonte verzameling aan antwoorden op. Concepten, strategieën, beelden, sommige al voldragen, andere nog zoekend, onderzoekend, voorzichtig oefenend of wild speculerend, op microniveau of met weidse gebaren. Niet alleen van de professionals van nu, maar ook van de professionals van straks, van jonge landschapsarchitecten en van de studenten in de Summer School. Zo is er in de loop van de maand een portfolio van voorstellen ontstaan, een virtueel Landschapstriënnaleportfolio. Dat geeft vertrouwen. We zijn er nog niet, maar er is wel een ontwerpcultuur groeiende die opgewassen is, of spoedig kan zijn, tegen deze opgaven.

Ten derde: wie moet het doen? Ja, natuurlijk, iederéén moet het doen, maar wie gaat het leiden, coördineren? Dit bleek de lastigste vraag, en dat was wonderlijk. Je zou verwachten dat een volwassen natie als Nederland beschikt over een zelfbewuste, ervaren en effectieve organisatie, bestaande uit overheden, ngo’s en bedrijven; en dat die organisatie zichzelf intelligent en slagvaardig in dienst stelt van de uitvoering van de urgente Grote Opgaven. Om nogmaals de Tweede Nota te citeren: ‘Hoe sterker de druk op de beschikbare ruimte wordt en hoe gecompliceerder het maatschappelijke en technische ontwikkelingsproces, des te meer worden de welvaart van allen en het welzijn van de individuele mens afhankelijk van een in het algemeen belang gegeven leiding, dus van ruimtelijke ordening.’ Maar in veel bijeenkomsten bleek deze organisatie zélf een probleem. De vraag wie het moest doen, schoof heen en weer tussen overheidslagen, en tussen de overheid, het bedrijfsleven en burgerinitiatieven. In dit *governance*-vraagstuk ging veel tijd, energie en gepassioneerde zinnen zitten, die niet wordt besteed aan de Grote Opgaven zelf. Iedere grote opgave

heeft een zekere overhead nodig, maar in de rondzingende *governance*-discussies dreigt de overhead tot een waterhoofd uit te groeien.

En ook als het in de meeste gevallen wél goed gaat, bijvoorbeeld acht of negen van de tien keer, is dat nog reden tot zorg. Een risico van 10 tot 20 procent dat een bestuurlijke calamiteit in de weg gaat zitten van een effectieve aanpak, is hoog, zeker in het licht van de urgente grote opgaven. Goed bestuur houdt in dat dit risico wordt geminimaliseerd.

Deze drie vragen – wat, hoe, wie – kwamen we bij iedere sessie tegen. De bijeenkomsten behandelden elk één van de Grote Opgaven en ze liepen daardoor parallel aan elkaar, maar zonder al te veel dwarsverbanden. Iedere ochtend trof ik weer een volkomen andere groep dan de dag ervoor. Terwijl die opgaven toch allemaal op één kluitje in hetzelfde gebied zullen neerkomen.

Het is waardevol dat de grote thema's in de triënnale uitgebreid afzonderlijk aan de orde zijn gekomen. De volgende stap moet zijn dat ze op ieder niveau – wat, hoe, wie – met elkaar worden verbonden. Deze stapeling maakt het geheel niet per se nog ingewikkelder. Dat de Grote Opgaven ruimtelijk overlappen kan ook een voordeel zijn. Door ze intelligent te combineren, kunnen de oplossingen eenvoudiger en vermoedelijk ook goedkoper worden. De keerzijde: als je ze niet slim koppelt, en ze sectoraal laat botsen, dan riskeer je een puinhoop.

De crux van de Grote Opgave van het verbinden van Grote Opgaven is de vraag of je het samenbrengen kunt organiseren. Dat samenbrengen kan in een ontwerp, maar of het ontwerp ook de praktijk haalt, hangt af van het bestuurlijk, financieel en juridisch vernuft. Daar, in het domein van regels en belangen, ligt de sleutel tot slagen of falen. Dan zijn we terug bij de *governance*.

Het volgende landschap staat centraal

Hoewel het programma van september 2017 soms alle kenmerken vertoonde van een Triënnale van de Ruimtelijke Ordening begon en eindigde de vraagstelling, het debat en de verbeelding bij het landschap als de gewaardeerde topografische expressie van een samenleving in balans met haar fysieke omgeving. Bij iedere gepresenteerde en besproken opgave was het niet alleen de vraag hoe het technisch kan en hoe het kan worden georganiseerd, maar vooral ook hoe de opgave zich tot het landschap verhoudt. Past het erin of tast het het aan? Maakt het een nieuw landschap? Of maakt het het bestaande landschap nieuw?

De aanleiding om de Landschapstriënnale te projecteren in het gebied dat bekend staat als PARK21 was gelegen in het vermoeden van een Droste-effect. De beoogde ontwikkeling van het 1000 hectare grote parkgebied tussen Hoofddorp en Nieuw-Vennep, onder de rook en de herrie van Schiphol staat model voor het vinden van een ruimtelijk evenwicht tussen bebouwd en onbebouwd, druk en rustig, urbaan verdicht en ruraal open in de gehele Haarlemmermeer. Deze puzzel vormde op zijn beurt een pars pro toto voor de toekomst van de landschappen die de Metropoolregio Amsterdam rijk is (denk aan de duinen, de grote wateren, de veengebieden en droogmakerijen, de park- en bosgebieden) en die een belangrijke deel van de grootstedelijke attractiviteit verklaren. De mogelijkheden en kwetsbaarheden van die metropolitane compositie is zelf weer van belang voor de discussie over de betekenis van en de kansen voor het landschap in West-Nederland. Een gebied met hoge waarden maar onderhevig aan voortdurende ruimtelijke druk en fysieke instabiliteit. Met andere woorden:

welke lessen leren de bijeenkomsten van de Landschapstriënnale over de toekomst van het landschap in de metropolitane context? Welke hele en halve conclusies zijn er getrokken die inspiratie kunnen bieden voor het schetsen van een ruimtelijk toekomstperspectief van West-Nederland?

We onderscheiden vier conceptuele aanbevelingen die zich hebben gevormd naar aanleiding van verschillende bijeenkomsten. Ze rijgen de bevindingen en vragen uit de 15 bovenstaande kronieken als het ware aaneen, juist omdat het ons te doen is om de contouren van een intersectorale benadering van landschappelijke verantwoordelijkheid. De aanbevelingen vragen om uitwerking door gouvernementele en/of non-gouvernementele organisaties die zich de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap aantrekken en een zeker maatschappelijk mandaat hebben.

1 SPOT ON: het belang van aantrekkelijk metropolitaan landschap (opgevat als reservoir van erfgoed, als stabiel ruraal domein, als uitnodigende ontspanningsruimte, als rustige en trage ruimte, als robuuste ecologische structuur en als oogstrelend panorama) als kwalitatieve ruimtelijke vestigingsfactor bij de internationale concurrentie tussen wereldsteden;

2 ONBEBOUWDE KOM: de ontwikkeling van systemische wederkerigheid tussen stad en landschap, van kansrijke functionele complementariteit en van ruimtelijke continuïteit tussen de binnenstedelijke en een buitenstedelijke omgeving;

3 MAXIMUM LAADVERMOGEN: de draagkracht (zowel maatschappelijk gepercipieerd als wetenschappelijk geverifieerd) van het metropolitane ommeland in landschapsecologische, landschapshistorische en landschapsesthetische zin;

4 LANDSCHAPSINCLUSIEF HANDELEN: de bestuurlijke, programmatische en ruimtelijke uitwerking van landschappelijke kwaliteit als tweede doelstelling bij de beleidsvorming en planvorming voor en de realisatie van nieuwe verkeerslandschappen, woon- en productielandschappen, natuurlandschappen, klimaat- en energielandschappen.

Colofon

Fred Feddes, landschapstriënnalechroniqueur (Foto: Kees Hummel)

De landschapstriënnalekronieken zijn geschreven op verzoek van de Stichting Landschapstriënnale op basis van een opdracht van de directie Ruimtelijke Ontwikkeling van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. De kronieken verschenen eerst op de website van de Landschapstriënnale (<https://landschapstriennale.com/>). Bij elke kroniek staat de oorspronkelijke verschijningsdatum vermeld. Voor deze bundeling zijn de kronieken waar nodig gecorrigeerd en licht geredigeerd.

Fred Feddes

Andreas Bonnstraat 25-III

1091 AW Amsterdam

t 06 26 350 531

e post@fredfeddes.nl

w www.fredfeddes.nl

Amsterdam, 9 oktober 2017

Alle foto's zijn gemaakt door Daniël Nicolas (<https://www.danielnicolas.com/>) met uitzondering van blz 8 en blz 87 bovenaan. Die zijn gemaakt door Mirande Phernambucq (<http://phernambucq.com/>).

© Stichting Landschapstriënnale - Alle informatie en afbeeldingen uit deze bundel mogen door derden worden geciteerd mits de auteur en/of de fotografen worden vermeld.

